

१९४७

स. प्र. मं. ठाणे

विषय निबंध

सं. नं. १९४.

गो

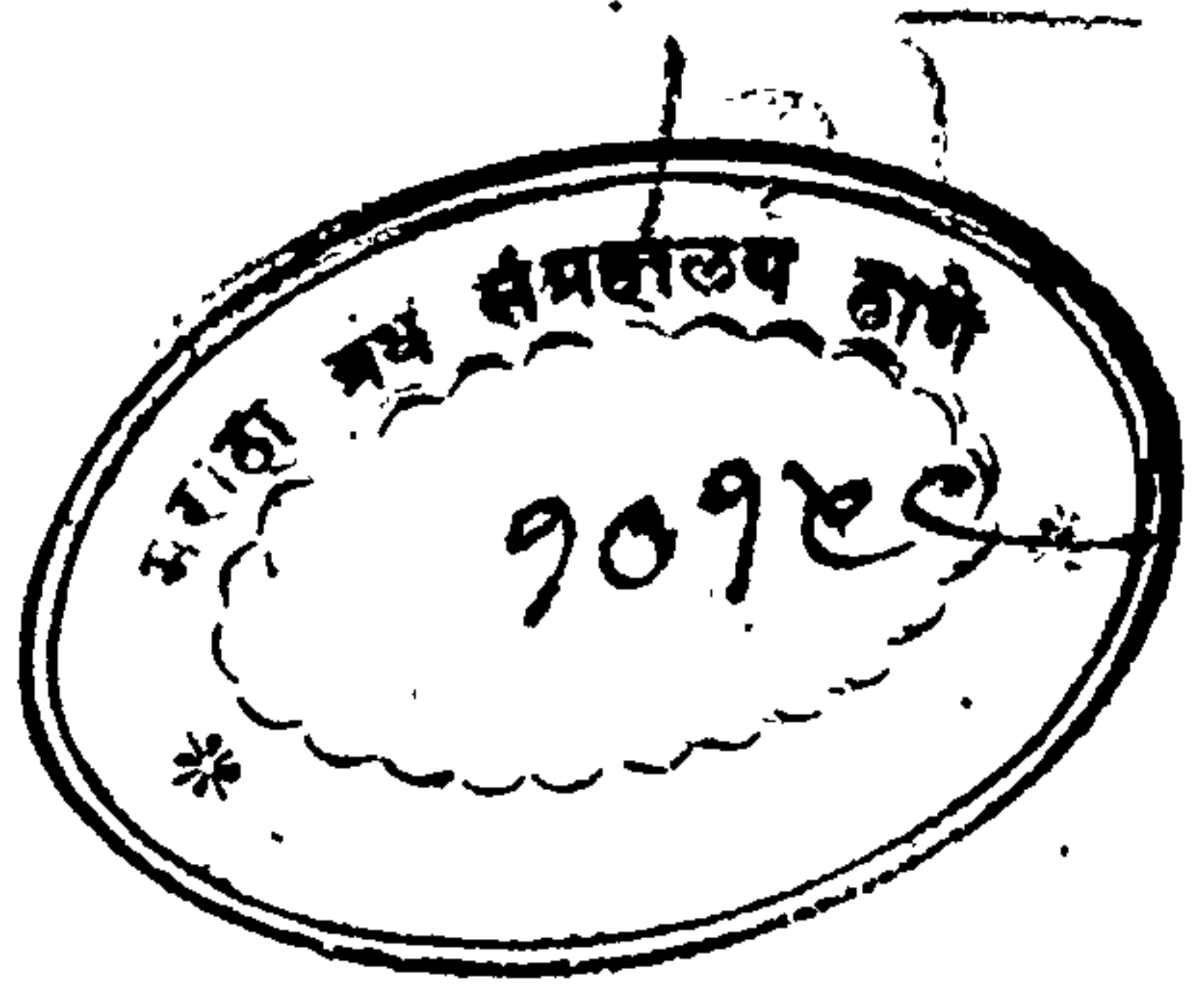
किरण

REFBK-0019177

३ नंतर दिवाळी

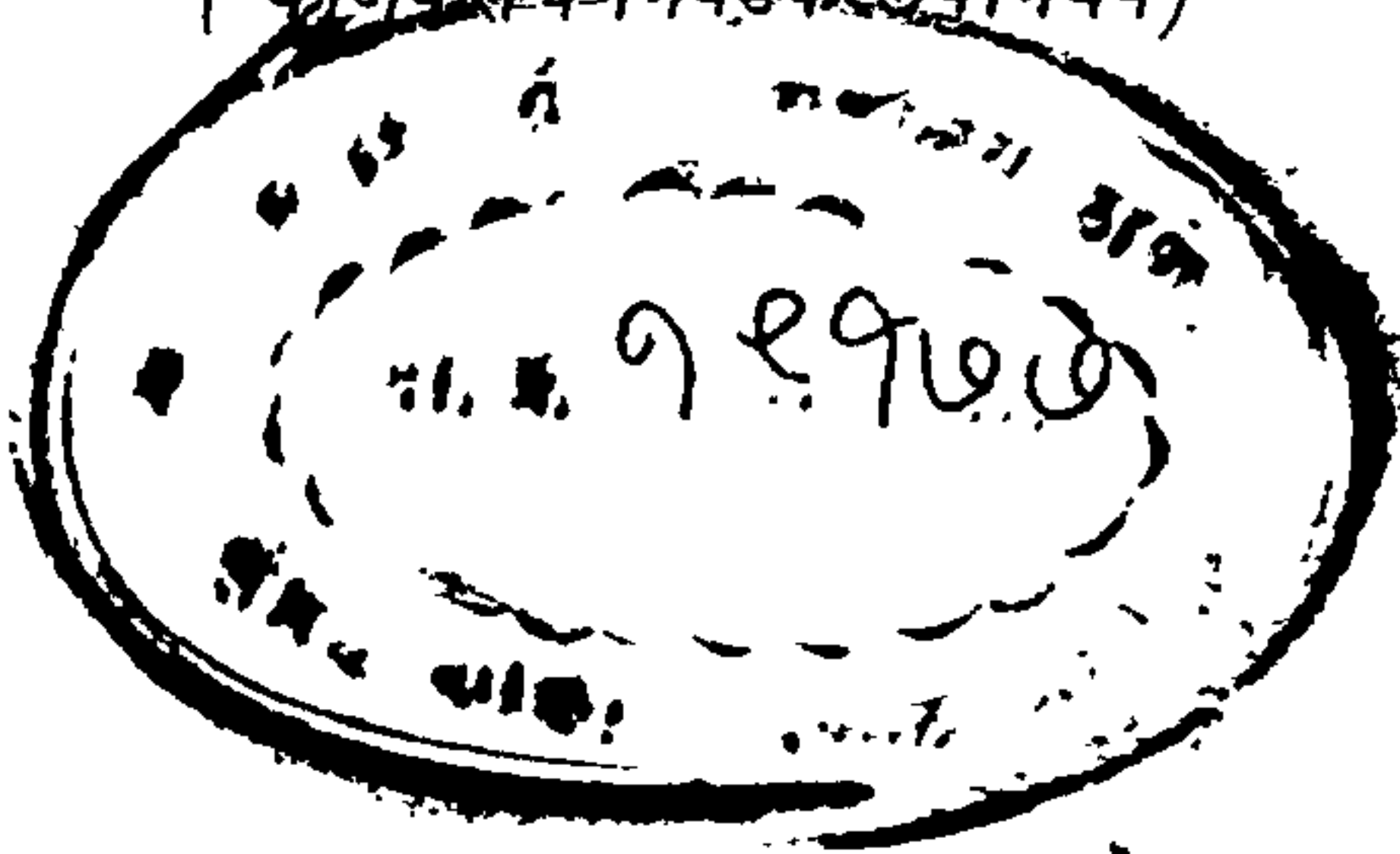

सं.नं.२०२

शालेय प्रकाशन : १०१

नवे किरण

(काणेकरसंचे-निवडक लघुनिबंध)

संपादक

वि. स. खांडेकर

REFBK-0019177

REFBK-0019177

किंमत १। रुपया

प्रकाशक
रा. ज. देशमुख,
देशमुख आणि कंपनी
१९१ शनवार, पुणे २.

- १ सर्व हक्क सुरक्षित.
- २ मुखपृष्ठावरील चित्र दीनानाथ दलाल
यांचें आहे.

मुद्रक :
न. वि. सरदेशपांडे,
आदर्श मुद्रणालय,
३९५/५ सदाशिव पेठ, पुणे २

दिग्दर्शन

— १ —

सत आठ वर्षांपूर्वी मुंबईच्या रोडियोवर मला एक भाषण करावचें होतें. माझा विषय होता ' काणेकरांची उत्कृष्ट कृति ' हा. काणेकर तेव्हांहि माझे एक आवडते लेखक होते. पण या कारणामुळेच त्यांची सर्वांत सरस अशी कलाकृति कोणती हें निश्चित करतांना माझ्या मनाचा मोठा गोंधळ उडाला. एकाद्यानें उन्हाळ्यांत फळें घेण्याकरितां म्हणून मंडईत जावें आणि इकडे द्राक्षाचे घोंस लटकत असावेत, तिकडे उघड्या करंड्यांतून हापूस पायरीचे विविध आकर्षक रंग दिसावेत, तिसरीकडून पिकलेल्या अननसांचा मस्त सुवास वाऱ्यावरून दरवळत यावा—कांहींशी तशीच स्थिति झाली माझी.

क्रिकेटच्या क्रीडांगणावर कांहीं कांहीं खेळाडू फार वेळ टिकत नाहींत. पण मिळेल तेवढ्या थोड्या वेळांत सुद्धां ते मोठा चमकदार खेळ खेळून जातात. काव्यक्षेत्रांत काणेकर असेच चमकले होते. तिथले ते मुस्ताकअल्लीच होते म्हणाना. त्यांच्या कवितांची संख्या डोळ्यांत भरण्याजोगी नसली, तरी त्यांच्या कांहीं कांहीं कल्पना दीर्घकाल माझ्या कानांत आणि मनांत घुमत राहातील, याविषयी मला शंका नव्हती. तेव्हांचीच गोष्ट कशाला हवी ? त्यांची 'चांदरात' मी वाचल्याला एक तप होऊन गेलें. पण केव्हां तरी लहर आली, म्हणजे अजूनही त्यांच्या खालील ओळी मी मनार्शी मोठ्या आनंदानें गुणगुणतां—

‘ तडफडे जिवाचें पांखरुं केविलवाणें
होत ना सहन त्या एकलकोंडे जगणें
जोडीस शोधिनें उदात्त अपुल्या वाणी
प्रतिशब्द जिवाचा न दिला अजुनी कोणी ’
‘ वाव घालितां हार हिऱ्यांचा तुम्हांलाच अर्पिन
असली माझी ही ऐरण ! ’
‘ अज्ञाताच्या काळोख्या त्या दरीत कोठेंतरी
कसले दिवे लाल केशरी ! ’

‘ जलवल्यांचे तरल रुपेरी नूपुर पदिं बांधुनी
खळखळत गुंग झरा नतनी ’

‘ असेल काळाहातीं मरणें
परी आमुच्या हातीं जगणें
कां न च मग वीरोचिन जगणें
अभिमानानें हांसत मरणें ! ’

‘ माता, बंधु, बहीण कोणि नव्हतें प्रेमी तथा माणुस
मी केलें स्मित त्यास पाहुनि तदा तोही जरा हांसला
एकाद्या थड्यावरी धवलशीं पुष्पें फुलावीं जशीं
तैसें हास्य मुखावरी विलसलें त्या चापड्याच्या दिसे
तो हांसे परि मद्दहीं भडभडे—चित्ता जडे खिन्नता
नाचो आणिक बागडो जग, नसे माझ्या जिवा शांतता ! ’

काणेकरांच्या अशा अनेक हृदयंगम काव्यपंक्तींची आठवण होत असूनहि त्या वेळीं उत्कृष्ट कलाकृति म्हणून मी त्यांच्या कुठल्याहि कवितेची निवड केली नाही. काव्याप्रमाणें त्यांचें कथालेखनहि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ‘ कालप्रवाहार्शी झुंज ’ ही त्यांची गोष्ट आजच्याइतकीच तेव्हांहि मला आवडत असे. या कथेच्या चित्रणांत उत्कट सहानुभूति व कलात्मक संयम यांचा जो सुरेख संगम काणेकरांनी साधला आहे, तो मला नेहमीच मोठा मोहक वाटत आला आहे. असें असूनहि उत्कृष्ट कलाकृति म्हणून मी त्यांच्या या लघुकथेची त्या वेळीं निवड केली नाही. मी रेडियोवर बोललों तो ‘ दोन मेणबत्त्या ’ या त्यांच्या एका अप्रतिम लघुनिबंधावर. काव्य व कथा या दोन्ही क्षेत्रांत काणेकरांचें स्थान मानाचें असलें तरी त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तित्वाचे सर्व पैलू यथार्थतेनें जर कुठें प्रतिबिंबित झाले असतील, तर ते त्यांच्या लघुनिबंधांतच. काव्य, कथा, टीका, एकांकिका, प्रवासवर्णन इत्यादि क्षेत्रांत त्यांच्या लेखणीनें लीलेनें संचार केला आहे हें खरें; पण तिच्या सौंदर्याचा आणि सामर्थ्याचा अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आविष्कार लघुनिबंधांतच झाला आहे, असें मला वाटतें.

- २ -

तसें पाहिलें तर मराठी लघुनिबंधाचा जन्म होऊन अजून पुरीं दोन तपें-सुद्धं झालीं नाहींत. १९२५ च्या पूर्वी लघुनिबंधाशीं थोडेंफार साम्य पावणारें लिखाण क्वचित् लिहिलें जाई. नाहीं असें नाहीं. पण त्याचा उगम कल्पनेच्या स्वच्छंद विलासांत किंवा निबंधाचा गंभीरपणा नाहींसा केल्या-शिवाय त्याच्या द्वारे होणारा प्रचार बहुजनसमाजापर्यंत पोचणार नाहीं या विचारांत होता. शिवरामपंत परांजपे आणि अच्युतराव कोल्हटकर यांच्या लिखाणांत लघुनिबंधांत सहज शोभून जातील अशीं स्थळें मधून मधून आढळतात, याचें कारण हेंच आहे. 'मासिक मनोरंजनां'त १९१० ते १५ च्या दरम्यान आलेले गुरुवर्य वासुदेवराव पटवर्धनाचे 'विरोळयानें काय शिकविलें ?' किंवा 'थोडे वेडे व्हा वेडे !' हे लेखहि लघुनिबंधाकडेच झुकलेले होते. जुन्या निबंधांतला प्रचार, पांडित्य आणि परंपरागत मांडणी यांपैकी कुठलीच गोष्ट त्या लेखांत नव्हती. उलट स्वतःच्या दृष्टीनें जीवन पाहून तें कसें आहे आणि तें कसें असावें हें सांगण्याची नव्या निबंधाला शोभणारी वृत्ति या दोन्ही लेखांत मोठ्या प्रमाणांत प्रगट झाली होती. जुन्या निबंधाचें बंदिस्त आणि त्याचमुळें सांचेबंद होणारें तंत्र हे लेख लिहितांना पटवर्धनांनीं दूर झुगारून दिलें होतें यांत संशय नाहीं. 'विरोळयानें काय शिकविलें !' या लेखाचा आरंभ त्यांनीं एकाद्या गोष्टीसारखा केला होता. 'थोडे वेडे व्हा वेडे' या छोट्या निबंधांत ज्या मनुष्य होय, या तत्त्वावर संभ प्रकाश टाकला होता.

प्रो. फडक्यांनीं १९२५ र खेळकर व आत्मनिष्ठ निबंधा पाहिला पद्धतशीर प्रयत्न केला इंग्रजी लघुनिबंधाचा (Po. अभ्यासक्रमांत नुकताच समावे लेले व अभ्यासक्रमांत स्थान वाचले असतील यांत नवल नाहीं. पण

ष्टी' लिहायला सुरुवात करून स्वैर, प्रकार मराठींत रूढ करण्याचा 'जगोष्टी' लिहायला लागले तेव्हां say) आपल्या विद्यापीठाच्या गा. गार्डिनरसारखे लोकप्रिय अस- लघुनिबंधकार फडक्यांनीं त्या वेळीं विशेष लेखनप्रकारासाठीं त्यांनीं

इतरहि अनेक लघुनिबंधकार अभ्यासिले असावेत असें दिसतें. लघुनिबंध-विषयक इंग्रजी पुस्तकांत ज्याचा सहसा उल्लेख आढळत नाही, अशा रिचर्ड किंग या विचारप्रधान पण अत्यंत आकर्षक लघुनिबंध-लेखन करणाऱ्या लेखकाचा उल्लेख त्यांच्या साहित्यसेवेतील स्मृतींत आढळतो. मात्र फडक्यांना किंगची लेखनपद्धति आवडली असली तरी त्यांच्या 'गुजगोष्ठी'चे त्यांच्या लिखाणाशी मुळीच साम्य नाही, हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. किंगहुना आरंभीच्या गुजगोष्ठी लिहितांना विषय, मांडणी व भाषाशैली या तिन्ही दृष्टींनी ते जुन्या व नव्या निबंधांच्या संमिश्र छायांत वावरत होते असेंच दिसून येईल. 'मुहास्य,' 'अलंकार,' 'संसार,' 'एकांतवास' हे त्यांचे पहिले विषय पाहिले किंवा 'शाई' सारख्या गुजगोष्ठीचा शेवट 'किंवा असेंहि असेल की संसाराच्या कष्टमय मार्गावर प्रकाश पडावा म्हणून ज्ञानवंतांनी आपल्या नरदेहाच्या वाती पेटवून जे दिवे लावले, त्यांच्या काजळीपासूनच हा शाईचा द्रव तयार झाला आणि कोणी अधम मति-मंदानें त्याचा कितीहि दुरुपयोग केला तरी अखेर ज्या पुण्याईच्या आधारावर विश्वाचें पालनपोषण चाललें आहे, ती वाढविण्याकडेच त्याचा अधिक विनियोग होणार आहे, यांत शंका नाही' अशा अगडबंद वाक्यानें झालेला पाहिला (त्याच वर्षी रंगभूमीवर आलेलें 'मेनका' नाटक पाहून आल्यावर लगेच फडक्यांनी हा लघुनिबंध लिहिला असावा, असा या वाक्यावरून भास होतो.) म्हणजे फडके १९२५ साली लघुनिबंधाच्या क्रीडांगणावर उतरले असले, तरी प्रथम ते वाचकत वाचकत खेळत होते, असें वाटूं लागतें. त्यांच्या खेळाला खरा रंग चढला तो पुढें सहा वर्षांनी. पहिल्या अकरा गुजगोष्ठी लिहून झाल्यानंतर दोन वर्षे ते स्तब्ध राहिले. नंतर १९३१ साली 'पाऊस' ही सुरस गुजगोष्ठी त्यांच्या लेखणीतून उतरली. इथून त्यांच्या गुजगोष्ठीचें स्वरूप बदललें. त्यांच्यांत आत्मदर्शन, साधे पण नवे विषय, कल्पना व भावना यांचा स्वाभाविक विलास, सहजसुंदर शैली इत्यादिकांचा रमणीय आविष्कार मोठ्या प्रमाणांत होऊं लागला. 'हरवली म्हणून सांपडली,' 'एक रात्र आणि एक पहाट,' 'न वाचलेल्या ग्रंथांची गोडी,' व 'सहल' या १९३१ ते ३३ या कालखंडांतल्या त्यांच्या चार गुजगोष्ठी वाचकांनी पुनःपुन्हां वाचाव्यात इतक्या मधुर उतरल्या आहेत.

फडके हजारों वाचकांना आपल्या वा गुजगोष्ठींनी मोहिनी घालीत असतांनाच काणेकरांनी १९३३ साली लघुनिबंधाच्या क्षेत्रांत प्रवेश केला. पण तो कसा ? आपण लघुनिबंध-लेखक कसे झालों हे सांगतांना काणेकर म्हणतात, 'संजीवनीचे प्रभाकरपंत कोल्हटकर माझ्याकडून 'पिकली पाने' लिहून घेईपर्यंत मी कधीकाळी लघुनिबंध लिहू शकेन, अशी माझी कल्पनाहि नव्हती.' प्रथमदर्शनी हे विधान मोठे चमत्कारिक वाटते. लढाईची कांहींच कल्पना नसलेला मनुष्य सेनापति कसा होईल, असा प्रश्नहि क्षणभर आपल्या मनांत आल्यावांचून रहात नाही. पण लघुनिबंध-लेखक या नात्याने काणेकरांना मिळालेल्या यशाचे रहस्य त्यांच्या या उद्गारांतच सांठविलेले आहे. 'संजीवनी'च्या संपादकांच्या आग्रहावरून त्यांनी लघुनिबंध लिहायला सुरुवात केली हे खरे. पण ते लिहितांना त्यांनी आपल्या भोंवतालचे मराठी लेखक हा वाङ्मय-प्रकार कसा हाताळीत आहेत हे निखून पाहिले नाही किंवा इंग्रजी लघुनिबंधकार आणि त्यांचे टीकाकार याची खास सल्लामसलतहि घेतली नाही. त्यांच्या मनांत जे सळसळत होते, त्यांच्या हृदयांत जे वारंवार उचंबळून येत होते, त्यांच्या आत्म्याला जे पुन्हां पुन्हां शल्यासारखे टोंचत होते, त्याचा या नव्या लेखनप्रकारांतून आविष्कार करायला त्यांनी सुरुवात केली. त्यांनी आदर्श म्हणून कुणाच्या तोंडाकडे पाहिले नाही किंवा अनुकरण म्हणून कुणाच्या पावलावर पाऊल टाकून जाण्याचा प्रयत्न केला नाही. त्यामुळे त्यांच्या लिखाणाला ताजेपणाची विलक्षण लज्जत आली, त्यांतून लेखकाच्या वाङ्मयीन व्यक्तित्वाचा स्वच्छंद आविष्कार झाला. जे रसिक फडक्यांच्या 'गुजगोष्ठी' मोठ्या गोडीने वाचीत होते, त्यांनासुद्धा काणेकरांच्या आंबटगोड लघुनिबंधांची खुमारी कांहीं न्यारी आहे, हे आनंदाने मान्य करावे लागले. फडक्यांची गुजगोष्ठी ही शृंगारलेल्या मंदिरासारखी होती. त्या शृंगाराची नकल करण्याचा काणेकरांनी प्रयत्न केला असता, तर त्यांचे कुणीच कौतुक केले नसते. पण त्यांनी स्वतःच्या विचारांचा आणि भावनांचा आविष्कार अत्यंत प्रामाणिकपणाने केला. त्या आविष्काराकरिता त्यांनी जी शैली वापरली, तीसुद्धा आपल्या विषयांना अनुरूप आणि आपल्या व्यक्तित्वाशी सुसंगत अशी ! त्यामुळे त्यांचा उत्कृष्ट लघुनिबंध वाचतांना समोर चित्र उभे राहतें ते एकाद्या उत्तुंग पर्वतशिखराचे ! गगनाला स्पर्श करण्याची महत्त्वा-

कांक्षा हेंच त्या शिखराचें वैभव असतें. ओवडधोवड खडकांशिवाय तिथें दुसरे गालिचे नसले, तरी राजमंदिरांत शपथेलासुद्धां न आढळणाऱ्या शुद्ध मोकळ्या हवेंत माणसाला उल्हासित करण्याची जी शक्ति असते, तिचें दर्शन काणेकरांच्या लघुनिबंधांत वाचकांना होतें.

— ३ —

लघुनिबंधकार या नात्यानें काणेकरांना मिळालेल्या लोकप्रियतेची मीमांसा मोठी मनोरंजक होऊं शकेल. कलावंतांच्या प्रतिभेचें वैशिष्ट्य, त्यांच्या व्याक्ति-त्वाचा विकास आणि कालाचें आवाहन (The spirit of the time) यांचा मनोहर मेळ त्यांच्या लघुनिबंधांत पडला, असें म्हणायला हरकत नाही. १९३० सालीं गांधीजींनीं मिठाचा कायदा मोडून एक अपूर्व उग्र चळवळ सुरू केली. महात्माजींचें व्यक्तित्व आणि गांधीवादाचें सामर्थ्य यांनीं असंख्य बुद्धिमान् तरुणांना या चळवळीकडे आकृष्ट केले. तुदंगाचा कांटेरी दरवाजा हें राजवाड्याचें महाद्वार समजून त्यांनीं त्यांत प्रवेश केला. पण पुढें तिथल्या शांत वाचनांत, क्षुब्ध वादविवादांत आणि एकाग्र चिंतनांत त्यांच्यापैकीं अनेकांना गांधीवादाच्या मर्यादा पूर्णपणें कळून चुकल्या. साहजिकच हे युवक समाजवादाकडे वळले. त्यांनीं विचारपूर्वक त्या तत्त्वज्ञानांतल्या सत्त्वांशाचा स्वीकार केला. तिकडे राजकारणांत जसें हें स्थित्यंतर घडून येत होतें, त्याप्रमाणें ललित वाङ्मयांतहि कांहीं नवे जुने लेखक मध्यमवर्गापुरती मर्यादित झालेली सामाजिक प्रश्नांची कोंडी फोडून नव्या पाऊलवाटेनें जाण्याचा प्रयत्न करीत होते. ' इंदु काळे व सरला भोळे ', ' मुक्तात्मा ', ' धांवता धोटा ' ' उल्का ', ' दोन ध्रुव ' इत्यादि कादंबऱ्या १९३३-३४ या दोन वर्षांतच प्रसिद्ध झाल्या आहेत हें लक्षांत घेतलें म्हणजे ही नवी पाऊलवाट कोणत्या प्रकारची होती, याची सहज कल्पना येईल. केवळ ऐतिहासिक दृष्टीनें पाहिलें तर १९१७ सालीं रशियांत राज्यक्रांति होऊन समाजसत्तावादी विचारसरणीचा पुरस्कार करणारें कामकरी-शेतकऱ्यांचें सरकार तिथें प्रस्थापित झाल्यावर लौकरच त्या तत्त्वज्ञानाचें रोप आपल्या देशांत आणून लावण्याचा खटपट करणारी मंडळी आपल्याकडे निघाली. मीरतकटाचा प्रख्यात खटला

१९३० च्या मीठलुटीच्या मोहिमेपूर्वीच गाजला होता. मुंबईच्या मजुरांनी कायदेभंगाच्या चळवळीपूर्वीच मोठमोठे संप लढवायला सुरुवात केली होती. राजकारणाकडे ओढा असलेल्या शहरांतल्या तरुणांवर या नव्या तत्त्वज्ञानाचा पगडा बसत चालल्याची स्पष्ट अस्पष्ट चिन्हेहि त्या वेळीं सर्वत्र दिसू लागली होती. पण हे सारे जमेला धरूनहि १९३२ पूर्वी समाजवादी विचारसरणीने मराठी मनांत मूळ धरले नव्हते, असे म्हणणे फारसे चुकीचे होणार नाही. एक तर १९२० साली असहकारितेची अभूतपूर्व चळवळ सुरू करून जनमनावर अधिराज्य गाजवून लागलेल्या गांधीजींच्या तेजस्वी नेतृत्वाचे पहिले तप १९३२ त पुरे झाले. दुसरी गोष्ट म्हणजे समाजसत्तावादाचा प्रथम पुरस्कार करणाऱ्या कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांनी आपले सर्व लक्ष मजूरसंघटनेत घातल्यामुळे त्यांच्या कार्यक्षेत्राला साहजिकच मर्यादा पडल्या. मोठमोठे कारखाने किंवा गिरण्या असलेल्या शहरांतूनच त्यांच्या विचारसरणीचा थोडाबहुत प्रचार होऊ शकला. यापेक्षाहि महत्त्वाची अशी गोष्ट म्हणजे कुठलेहि तत्त्वज्ञान जोंपर्यंत समाजाच्या मर्यादित भागात आणि पुस्तकी प्रचारांत गुंतून पडलेले असते, तोंपर्यंत त्याचे पाझर सर्वसामान्य सामाजिक मनांत फारसे झिरपत नाहीत. आणि म्हणूनच जीवनाची सूक्ष्म आणि विविध चित्रे रेखाटणाऱ्या ललित वाङ्मयांत त्याचे प्रतिबिंब पडलेच तरी ते फार अंधुक व प्रसर्गी विकृत असे असते. कोणतीहि गोष्ट सामाजिक मनांत शिरून तिथे मुरू लागली म्हणजेच ललित वाङ्मयांत तिच्या चित्रणाबद्दल बहर येऊ लागतो. १९३२ नंतर राष्ट्रीय सभेचे अनुयायित्व मान्य करूनहि समाजवादाचा पुरस्कार करणारा पक्ष जसा राजकारणांत निर्माण झाला, त्याप्रमाणे वाङ्मयांतहि समाजवादाविषयी सहानुभूति बाळगणारे आणि आपले सामाजिक अनुभव या नव्या तत्त्वज्ञानाच्या भाषेत बोलून दाखविणारे लेखक इळुहळु पुढे येऊ लागले. या लेखकांची प्रेरणा केवळ पुस्तकी नव्हती, तिच्यांत अनुभूतीचा थोडाफार अंश होता. दिवसेंदिवस विक्राळ स्वरूप धारण करीत चाललेली आर्थिक विषमता, मागील पिढीने केलेल्या सामाजिक सुधारणांच्या पुरस्कारांतून साहजिकच निर्माण होणारा सर्वांगीण समतेचा प्रश्न, कालाबरोबर दलित वर्गात आपल्या हक्काविषयी होऊ लागलेली जागृति, कायदेभंगाच्या चळवळींत दिसून आलेल्या

गांधीवादाच्या मर्षादांमुळें त्याची समाजवादाशी होऊं लागलेली तुलना, शां, गौर्की, इब्सेन, अप्टन सिंक्लेअर इत्यादिकांच्या वाङ्मयाशी तरुण पिढीचा होऊं लागलेला दृढ परिचय, एक ना दोन अशीं अनेक कारणें तत्कालीन लेखकांच्या दृष्टिकोनांत घडून आलेल्या या बदलाच्या मुळाशीं दिसतील. काणेकरांचा 'चांदरात' हा काव्यसंग्रह घेतला तरी त्यांत सुद्धां हा फरक स्पष्टपणें प्रतिबिंबित झालेला आढळेल. १९२९ पूर्वीं त्यांनीं लिहिलेल्या कांहीं कवितांत उत्कट जीवननिष्ठा व्यक्त झाली असली तरी त्यांचें स्वरूप सामाजिक नाहीं. १९२९ नंतर हें सारें बदलून गेलें. याच वर्षीं लिहिलेल्या 'लाल बावऱ्याचें गाणें' या कवितेंत ते म्हणतात—

‘ लाखांचें मारुनि पोट,
चाटित जे बसले ओठ
त्या चोरां हतबल करुनी
सर्वस्वा त्यांच्या हरुनी
लोकांचें सर्वस्व असे
लोकां देउनि टाकुं कसें ’

पुढें दोन वर्षांनीं लिहिलेल्या 'कवनें' या कवितेचा शेवट त्यांनीं असा केला आहे—

‘ धनीजनाशीं झुंज खेळुनी
क्षणभर ज्यांना आली भ्लानी
त्यांना आम्हीं गाऊं गाणीं
ऐकुनि जीं चवताळुनि लढतिल
आणि स्थापितिल सत्ता अपुली ’

१९३२ मध्यें लिहिलेली त्यांची 'दोन देवभक्त' ही कविता ढोंगी श्रीमंतांविषयी कवीला वाटणारा तिरस्कार, त्यांच्या चरकांत पिळल्या जाणाऱ्या असहाय गरिवांच्याविषयी त्यांच्या अंतःकरणांत असलेला जिव्हाळा आणि देवाधर्मावरल्या ज्या अंधश्रद्धेमुळें आजपर्यंत ही अत्रोर विषमता नांदूं शकली तिच्याविरुद्ध कवीनें उपसलेलें हत्यार, या सर्व दृष्टींनीं वाचनीय आहे. ही

कविता लिहिणाऱ्या काणेकरांच्या मनांत विचारांचा आणि भावनांचा जो नवा कळोळ निर्माण झाला होता, तोच १९३३ साली 'पिकली पाने' या त्यांच्या पहिल्या लघुनिबंध-संग्रहांत प्रगट झाला. त्यांचे निबंधलेखन आत्मनिष्ठ कल्पनेच्या किंवा भावनेच्या विलासांतून स्फुरलेले नाही; ते सामाजिक जाणिवेच्या प्रक्षोभांतून निर्माण झाले आहे.

- ४ -

'पिकली पाने,' 'शिंपले आणि मोती,' 'तुटलेले तारे,' व 'उघड्या खिडक्या' या १९३४ ते १९४५ च्या दरम्यान प्रसिद्ध झालेल्या काणेकरांच्या लघुनिबंध-संग्रहांतल्या अनेक निबंधांत त्यांचे हे प्रभावी वैशिष्ट्य दिसून येईल. 'पाऊस,' 'जुनी पुस्तके,' 'न वाचलेल्या ग्रंथांची गोडी,' 'सहल' असल्या विषयांवर फडके ज्या वेळी गोड गुजगोष्टी लिहित होते त्याच वेळी काणेकर 'छोटे चोर आणि मोठे चोर,' 'एकाला जे अमृत ते दुसऱ्याला विष,' 'धर्माचे उपयोग,' 'तत्त्वांचा पाया,' असले लघुनिबंध लिहून आजच्या समाजरचनेतल्या आर्थिक विषमतेवर आणि धार्मिक दंभावर खुसखुशीत कोरडे ओढीत होते. मधुरता हा फडक्यांच्या 'गुजगोष्टी'च आत्मा मानला तर प्रखरता हा काणेकरांच्या लघुनिबंधांचा प्राण आहे असे म्हणणे चुकीचे होणार नाही. 'पिकली पाने' लिहितांना सामाजिक जाणिवेने त्यांचे मन इतके भारावून गेले होते की, 'आळस आणि उद्योग' यासारख्या गमतीदार विषयांवर लिहितांना सुद्धा शेवटी ते एकदम गंभीर झाल्यावांचून राहत नाहीत. या निबंधाचा आरंभ त्यांनी असा केला आहे— 'एका प्रख्यात आळश्याची अशी गोष्ट सांगतात की, तो एकदां बोरें खात बसला होता. बोरें तांडांत टाकतांना एक बोर त्याच्या मिशीत अडकले तेव्हा समोरून जाणाऱ्या एका गृहस्थाला त्याने हांक मारली आणि माझ्या मिशीतले हे बोर जरा तांडांत ढकला हो, म्हणून त्याला विनंति केली.'

या गुदगुल्या करणाऱ्या प्रारंभाला सजेल असाच त्यांनी पुढे या निबंधाचा विकासही केला आहे. जगाचा खरा उद्धार आळश्यांच्याच हातून होतो, असे प्रतिपादन करून आरल्या या मताचे समर्थन त्यांनी मोठ्या मजेदार

रीतीनें केलें आहे. 'उद्योग करा' 'उद्योग करा' म्हणून अहोरात्र उपदेश करणारांची टर उडविण्याकरितां कुदळ घेऊन सासन्याच्या घराच्या भिंती पाडण्याचा उद्योग करणाऱ्या जांवर्यबुवांची एक गोष्टहि त्यांनीं सांगितली आहे. मात्र इथपर्यंत हंसत खेळत असलेले काणेकर एकदम गंभीर बन्न या निबंधाचा शेवट असा करतात—'सध्यांची समाजव्यवस्था जेव्हां मी डोळे उवडून पहातो, तेव्हां 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः' हें तत्त्व आजिवात खोटें आहे, अशी माझी बालंबाल खात्री पटते. माझ्या दृष्टीला उद्योगी पुरुषसिंहांचीं पोटे पाठीला लागलेलीं दिसतात आणि पैसेवाले मिरुद्योगी पुरुषहत्ती मात्र आपलें लंबोदर गोंजारीत गादीवर पडलेले दिसतात. भरल्या पोटावर ढंकर देत एकादा पंडित मरमर काम करूनहि उपवासानें वळवळणाऱ्या मजुराला जर वरील तत्त्व समजावून देऊं लागला, तर मला वाटतें मजुरी करणारा तो पुरुषसिंह या पंडिताचें गंडस्थळ फोडल्याशिवाय राहाणार नाही.'

काणेकर प्रचारक लघुनिबंधकार आहेत, असें म्हणण्याचा मोह चांगल्या टीकाकारांनासुद्धां होतो याचें कारण अशा कलाहीन रीतीनें मधून मधून दृग्गोचर होणारा त्यांचा हा सामाजिक प्रक्षोभच आहे. पण जरा खोल जाऊन पाहिलें म्हणजे काणेकरांच्या लघुनिबंधांचा पाया प्रचलित विचारांचा प्रचार नसून जीवनदर्शनांतून निर्माण झालेलें तत्त्वचिंतन आहे असें दिसून येईल. कल्पनेचा किंवा भावनेचा एकादा सूक्ष्म साधा धागा हातीं घेऊन कोळी जसा आपलें जाळें विणतो, तशा नाजुकपणानें त्यांनीं निर्माण केलेले निबंध फार थोडे आहेत, हें कांहीं खोटें नाही. ते आपल्या भोंवतालचें सामाजिक जीवन सूक्ष्म नजरेनें न्याहाळतात, त्यांतल्या लहानमोठ्या ढोंगासोंगांचा मार्मिक (आणि कधी कधी मर्मभेदक) रीतीनें स्फोट करतात, आणि जातांजातां तुम्हांआम्हांला पटलेलें पण वोलून दाखविण्याचें धैर्य नसलेलें एकादें तत्त्व परिणामकारक रीतीनें वाचकांच्या गळीं उतरवितात.

अगदीं साध्या विषयांतलें किंवा अनुभूतींतलें उपेक्षित सौंदर्य हंसतखेळत प्रगट करून दाखविणें हेंच लघुनिबंधाचें मुख्य कार्य आहे, असें मानणारी मंडळी तत्त्वचिंतन हा लघुनिबंधाचा आत्मा होऊं शकत नाही असें म्हणतात. लघुनिबंध हा बिया नसलेल्या काबुली द्राक्षासारखा असावा असें

त्यांना वाटते. पण काणेकरांचा लघुनिबंध आंब्यासारखा आहे. त्यांत भली-मोठी कोय असते. ती कोय कांहीं कुणाला खातां येत नाहीं हैं खरें. पण तिच्याभोंवतींच त्या आंब्यांतला सारा मधुर रस दाटलेला असल्यामुळें ती चोखतांना काबुली द्राक्षें जिभेवर घोळविण्याइतकाच आस्वादकाला आनंद होतो. लघुनिबंधांत ओढून ताणून आणलेलें तत्त्वदर्शन रसपरिपोषक होऊं शकत नाहीं, हें मी मान्य करतां. विकसित व्यक्तित्व आणि त्याचा आविष्कार करायला लागणारें कौशल्य यांच्या अभावामुळें आपले अनेक लेखक वडाची साल पिंपळाला लावावी त्याप्रमाणें लघुनिबंध लिहितांना त्याला कृत्रिम तत्त्वदर्शनाचा मुलामा देऊन या वाङ्मयप्रकारा-विषयीं अनेक गैरसमज निर्माण करायला कारणीभूत झालेले आहेत. पण हें सारें खरें असलें तरी स्वभावतः चिंतनशील असलेल्या लेखकाच्या स्वच्छंद आत्मा-विष्कारांतून वाचकांना तत्त्वदर्शन व्हावें यांत अस्वाभाविक असें काय आहे? लघुनिबंधाचा जनक मानला जाणारा फ्रेंच लेखक मॉटेन याचें लिखाण आपण पाहिलें तर तें भावना अथवा कल्पना यांच्यापेक्षां विचारावरच अधिष्ठित झालें आहे असें आढळून येईल. मॉटेन 'संभाषण' व 'प्रवास' या विषयाप्रमाणें 'क्रान्ति' व 'यादवी' या विषयांवरहि लिहितो. अशा अनंत विषयांवर आपलें मनोगत तो कुठल्याहि प्रकारचा आडपडदा न ठेवतां प्रगट करतो. लघुनिबंधाचा आत्मा लेखकाच्या या मोकळेपणांत आहे असें मला वाटते. एकाद्या विषयाविषयीं लोकांना काय वाटते याचा लघुनिबंधलेखक कधींच विचार करीत नाहीं. उलट त्याविषयीं आपल्याला काय वाटते हें तो जगाला सांगत सुटतो. आणि तेहि कशा रीतीनें ? तर या पृथ्वीवरली प्रत्येक व्यक्ति आपला जिवाभावाचा मित्र आहे अशा भावनेनें.

तत्त्वदर्शन हें लघुनिबंधाच्या आत्म्याशीं विसंगत आहे असें प्रतिपादन कारणारांनीं आणली एका लेखकाचें लिखाण अवश्य वाचून पहावें. तो लेखक 'रिचर्ड किंग' हा होय. या आधुनिक इंग्रज लघुनिबंध-काराचे संग्रह आपण चाळूं लागलों तर 'शिष्टाचाराला शोभेल अशा रीतीनें खाण्याची कला' या विषयापासून 'हुकुमशाही आणि लोकशाही' यासारख्या विषयापर्यंत सर्वत्र त्याची लेखणी सलील संचार करीत असलेली दिसून येईल. त्याच्या अनेक निबंधांत आपल्याला फक्त मार्मिक व

मजेदार विचारांचें स्वैर दर्शन होतें. पण या विचारांत त्याची तीव्र बुद्धि, सूक्ष्म विनोददृष्टि आणि मानवतेवरल्या गाढ प्रेमानें भरलेलें त्याचें हृदय या सर्वांचा इतका मधुर संगम आढळतो की, आपण न कळत-अगदी रमत गमत-त्याच्या तत्त्वदर्शनांत समरस होतो. त्याच्या विषयी एक टीकाकार म्हणतो :

‘ Mr. Richard King has won his way to the hearts of thousands of readers by his gift of intimate, sympathetic converse on all sorts of subject that crop up in the main roads or the by-paths of life. He is one of the masters of the-causerie. ’

(आपल्या जिव्हाळ्याच्या आणि सहानुभूतिपूर्ण अशा स्वैरालापानां किंग हा हजारों वाचकांचा आवडता लेखक झाला आहे. जीवनाचे राजमार्ग घ्या अथवा त्या मार्गाला फुटलेल्या अनेक पाऊलवाटा पहा. सर्वत्र पसरलेले विविध विषय रंगविण्यांत किंगची लेखणी कुशल आहे. स्वैरनिबंध लिहिणारा तो एक सिद्धहस्त लेखक आहे.)

थोडाफार फरक करून मराठीपुरतें काणेकरांचेहि असेंच वर्णन करतां येईल. गंभीर निबंधांचे विषय लघुनिबंधांच्या आत्मनिष्ठ पद्धतीनें हाताळणें हें कांहीं येरा गवाळाचें काम नाहीं. लेखकाच्या अंगीं विविध वाङ्मयगुण असल्या-शिवाय त्याला या कामांत यश मिळणें जवळजवळ अशक्य आहे.

- ५ -

पण काणेकरांनीं तें यश मिळविलें. याचें कारण त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्ति-त्वाची बैठक केवळ प्रचारकाची नाहीं. ती कलावंताचीहि आहे. ‘ सुखस्वप्नांचे कारखानदार ’ आणि ‘ देवदारु व चक्रवाक् ’ हे या संग्रहांतले दोनच निबंध वाचले तरी त्यांच्या सौंदर्यपूजक वृत्तीचें दर्शन वाचकाला शाल्यावांचून राहाणार नाहीं. आजच्या समाजरचनेंतल्या विषमतेवर आणि मानवी मनांतल्या ढोंगासोंगां-वर ते कडकडून हल्ला चढवितात याचें कारण तरी जगाला त्रिद्रूप करणाऱ्या या गोष्टी त्यांना अगदी असह्य होतात, हेंच आहे ना ? त्यांना भावनेचें वावडें

नाही. पण भावनेने व्याकुळ किंवा विवश होऊन जाणे हे त्यांच्या वृत्तीतच नाही. त्यामुळे त्यांच्या सौंदर्यदृष्टीचे स्वरूप जसे मुख्यतः सामाजिक झाले आहे, त्याप्रमाणे त्यांच्या निबंधरचनेतहि एक प्रकारचा अतिरिक्त संयम—कधी कधी निबंधाला संचेबंद स्वरूप आणून त्याची रसदानि करणारा संयम—निर्माण झाला आहे. या संयमामुळेच ते कवि असूनहि त्यांच्या लघुनिबंधांत काव्याचा त्रिलास फारसा आढळत नाही. त्यांची भूमिका कवीची नसून टीकाकाराची आहे. त्यामुळे कधी गुदगुल्या करून, कधी चिमटे काढून तर कधी कधी कोरडे लगावून रूढ सामाजिक अन्यायांपासून मानवी स्वभावांतल्या विविध दोषांपर्यंत प्रत्येक गोष्टीवर ते टीका करीत असतात. त्यांच्या या टीकेमधून जे जीवनदर्शन होते ते वाचकाला जितके रिझवते तितकेच अंतर्मुखहि करते.

समाज आणि जीवन यांच्यावरली टीका हे काणेकरांच्या लघुनिबंधांचे वैशिष्ट्य असूनहि ते रुक्ष, गंभीर किंवा निव्वळ हेतुप्रधान होत नाहीत, याचे अर्धेअधिक श्रेय त्यांच्या विनोदाला दिले पाहिजे. वाणाच्या तीक्ष्ण टोंकाला पिसें लावावीत तसा त्यांच्या लघुनिबंधांतला विनोद आहे. तो नुसती खसखस पिकवीत नाही; तर नाजूक गुदगुल्या करून शहाणपण शिकवितो. आख्यायिका, दंतकथा, चुटके इत्यादिकांचा मोठ्या चतुराईने उपयोग करून काणेकरांनी आपल्या विनोदाला जशी लज्जत आणली आहे, त्याप्रमाणे उपहास, उपरोध इत्यादिकांचा योग्य स्थळी उपयोग करून त्यांनी त्याचे सामर्थ्यहि व्यक्त केले आहे. त्यांच्या या विनोदी बुद्धीचे अत्यंत सुंदर अपत्य म्हणजे त्यांच्या लघुनिबंधांतून वावरणारे गणूमामा. अँडिसनचा सर रॉजर डी कॉव्हर्ले किंवा वामनराव जोश्यांचे प्रो. घोंडोपंत बर्वे यांच्याप्रमाणे काणेकरांचे गणूमामा—ते सनातनी असूनसुद्धा—वाचकांना नेहमीच प्रिय होऊन राहतिले.

ही विनोदबुद्धि तत्त्वदर्शनाच्या सासुरवासांतून मोकळी झाली म्हणजे तिचा जो स्वच्छंद विहार चालतो, तो त्यांच्या लघुनिबंधांचा एक रमणीय विशेष आहे. 'घड्याळाचे गुलाम' किंवा 'यथेच्छ झोपा' हे या संग्रहांतले दोन निबंध वाचले किंवा या संग्रहांत न घेतलेले 'अज्ञानाचा आनंद', 'व्यवस्थितपणाचे वेड' अशासारखे त्यांचे निबंध पाहिले, म्हणजे काणेकरांनी असले खूप निबंध लिहायला हवे होते, असे वाटू लागते. त्यांच्या स्वभावांत गांभीर्या-

इतकाच—किंबहुना कांकणभर अधिकच—मिस्किलपणा आहे. त्यामुळे आपल्या लघुनिबंधांत जीवनाकडे पाहण्याचा वास्तववादी दृष्टिकोण जसा त्यांनी परिणामकारक रीतीने मांडला आहे, तसा या खेळकर पद्धतीने विविध विसंगतींचा त्यांना मनसोक्त समाचार घेतां आला असता.

लघुनिबंधांचे विषय, त्यांचा आशय आणि त्याची आटोपशीर पण परिणामकारक मांडणी यांना शोभेल अशीच काणेकरांची भाषा आहे. ती सार्धा असली तरी भोळीभावडी नाही. ती नेहमी आत्मविश्वासाने बोलते. ती जशी नटवी लक्ष्मी नाही तशी अगदी लंकेची पार्वतीही नाही. सुभाषिते बनविण्याचा तिला छंद नाही. पण प्रतिपादनाच्या ओघांत ती असें एकादें चटकदार वाक्य लिहून जाते की, वाचक कितीतरी वेळ त्याच्या सुंदर आत्म्याचे चिंतन करण्यास गुंग होऊन जातो. ' मोहाला बळी पडूं नये, हें सांगणें जितकें सोपें आहे, तितकेंच मोहाला बळी न पडणें, हें कठिण आहे, ' ' आपण सर्वच एकेरी दृष्टिकोनानें जगाकडे पाहत असतो आणि एकेरीवर येत असतो, ' ' सर्व जग जर तालवद्ध पावले टाकीत असतें तर उदयशंकरला कोण विचारणार होतें ? ' ' माणूस मरतो; पण मानवता जगते, ' असल्या वाक्यांचा कुणाला विसर पडेल ?

काणेकरांच्या लघुनिबंधाचा आणखी एक विशेष अवश्य लक्षांत ठेवला पाहिजे. तो म्हणजे त्यांचा आशावाद ! ते सध्यांच्या समाजरचनेवर कडकडून टीका करतील, मनुष्यप्राणी किती स्वार्थी, ढोंगी आणि मूर्ख आहे, हें हडसून खडसून सांगतील. पण त्यांच्या या सर्व उद्गारांत जीवनाविषयीची निराशा, अश्रद्धा किंवा विफलता यांची पुसट छायासुद्धा कुठें दिसणार नाही. त्यांचे लघुनिबंध वाचतां वाचतां वाचकाला जशी जीवनाकडे पाहण्याची वास्तवदृष्टि लाभते, त्याप्रमाणे तें जीवन निर्दोष, आनंदी आणि प्रगतिपर करण्याचा उत्साहहि त्यांच्या मनांत निर्माण होतो.

— ६ —

या संग्रहांत समाविष्ट केलेल्या काणेकरांच्या लघुनिबंधांचे रसग्रहण करणे विद्यार्थ्यांना सुलभ जावे, म्हणून त्यांतल्या कांहीं विशेषाविषयी मी वर थोडेसे लिहिले. पण एकात्रा मनुष्याच्या गुणदोषांविषयी दुरून माहिती मिळविणे

निराळें व त्वाच्या निकट सहवासांत आणि सुखद संभाषणांत गुंग होऊन जाणें निराळें. काणेकरांचे लघुनिबंध वाचतांना शास्त्र, तंत्र, चिकित्सा, गुण-दोषमीमांसा इत्यादि शब्द वाचकाला आठवतच नाहींत. असे होण्याचें कारण तसेंच महत्त्वाचें आहे. त्यांच्या लघुनिबंधांत कोणतेहि गुणदोष असोत, ते वाचतांना ' *Who touches a book touches a man* ' वा व्हिट-मनच्या उक्तीचा आपल्याला अनुभव आल्यावांचून राहात नाहीं. चांगल्या वाङ्मयाची यापेक्षां सर्वमान्य अशी दुसरी कुठली कसोटी आहे ?

शाहुपुरी, कोल्हापूर }
ता. १-६-४७ }

वि. स. खांडेकर

पुरवणी वाचनासाठी

नवीं पुस्तके

संपादक : वि. स. खांडेकर

१ मुक्या कळथा

—द. र. कवडेकर

संपादक : भ. व्यं. देशमुख

२ काव्यज्योति

—वि. स. खांडेकर

परिचय

मनुष्य कशासाठी जगतो किंवा माणसाच्या आयुष्यांतला अत्यंत सुखाचा क्षण कोणता असा प्रश्न जर आपणाला कुणी विचारला तर आपण गोंधळून जाऊं यांत संशय नाही. आपण म्हणूं, ' हे अवघड प्रश्न पंडितांनीं सोडवावेत, यांचीं उत्तरे तच्चज्ञांनीं द्यावीत ' सर्कशितिल्या प्रचंड गोल पिंजऱ्यांत एखाद्या भिंगरीप्रमाणे मोटार सायकल फिरविणे हे कांहीं येरागबाळाचें काम नव्हे !

एक श्रीमंत पण स्वतःच्या संकुचित सुखदुःखांत बुडून गेलेला मित्र आणि दुसरा गरीब पण जगाच्या विशाल सुखदुःखाशीं समरस झालेला मित्र अशा दोन व्यक्ती या लघु निबंधांत जवळ जवळ उभ्या करून लेखक म्हणतो, ' हे चित्र पहा नि हे चित्र पहा म्हणजे या प्रश्नांचीं उत्तरे किती सोपीं आहेत हे तम्हांला समजेल. जो स्वतःसाठीं जगतो तो जिवंत असून मेल्यासारखाच आहे; जो दसऱ्यासाठीं जगतो तोच या जगांत मरणावर मात करतो. '

स्वाक्षरी घेण्याकरतां म्हणून माझ्याकडे त्या दिवशीं आलेल्या त्या मुलानें मला खरोखरच मोठ्या पेंचांत टाकलें. द्यावी स्वाक्षरी आणि एकदां मोकळें व्हांवें म्हणून त्याच्या हातांतलें पुस्तक घेऊन मी सही करणार तों तो एकदम म्हणाला, " छे, छे, मला नुसती स्वाक्षरी नको; माझा एक प्रश्न आहे, आणि त्याला उत्तर म्हणून पांचसहा ओळी लिहून नंतर तुम्ही सही केली पाहिजे. "

" कसला प्रश्न ? " मी म्हणालों.

“ मनुष्याच्या आयुष्यांतला अत्यंत सुखाचा क्षण कोणता ? ” तो पोरगा गंभरिपणें उद्गारला, “ या प्रश्नाला एक चारपांच ओळींचं उत्तर लिहा, आणि नंतर सही करा. ”

त्याचा प्रश्न ऐकून मी थक्कच झालों. “ अरे बाबा, ” मी म्हणालों, “ ज्या प्रश्नाचं उत्तर देतांना मोठमोठ्या तत्त्वज्ञान्यांच्यासुद्धां नाकीं नऊ आले त्या प्रश्नाचं उत्तर तूं माझ्याकडे मागतोस ? काय वेड लागलंय तुला ? मला नाहीं कांहीं उत्तर देतां येत या प्रश्नाचं. पाहिजे तर सही घे, आणि जा. ”

“ तत्त्वज्ञान्यांचीं मतं मला नको आहेत. ” तो म्हणाला, “ तुमच्यासारख्या लोकांचीच हवीं आहेत. तुम्हांला काय वाटेल तें लिहा. हीं पहा, पुष्कळ लोकांनीं या प्रश्नाला उत्तरं लिहिलीं आहेत. ”

“ मी नाहीं त्यांच्याइतका शहाणा. ” मी त्रासून म्हणालों, “ मला खरंच कांहीं सुचत नाहीं. काय थट्टा आहे काय अशा प्रश्नाचं ताबडतोब उत्तर द्यायचं म्हणजे ? ”

“ आत्तांच देऊं नका. ” तो काकुळतीला येऊन म्हणाला, “ ही चोपडी इथंच राहूं द्या. मी उद्यां येतो, परवां येतो—तुम्ही सांगाल तेव्हां येतो. ”

त्या हुशार छोकऱ्याच्या पाणीदार डोळ्यांत इतकी कळकळ दिसत होती, कीं मला नाहीं म्हणवेना. “ बरं, बरं ठेवून दे ती चोपडी इथं. ” मी म्हणालों, “ आणि ये उद्यां परवां. ”

त्या दिवशीं दुपारपर्यंत मी कामांत असल्यामुळें त्याच्या प्रश्नाचा विचार करायला मला वेळच झाला नाहीं, पण त्यानंतर संध्याकाळीं एकामागून एक तीन प्रसंग घडले. ते मात्र माझ्या मनांत घोळत असलेल्या त्या प्रश्नाचें उत्तर घेण्याकरतांच घडले असें आतां मला वाटतें. खूप श्रीमन्त असलेल्या माझ्या ओळखीच्या एका गृहस्थाकडे कांहीं कामाकरतां मी गेलों. तो घरीं नव्हता. त्याची बायको चिंतातुर चेहरा करून बसली होती.

“ काय हो, कुठं गेले ? ” मी विचारलें.

“ तो नवीन जर्मन डॉक्टर आला आहे ना, त्याच्याकडे गेलेत. मीच जा म्हणून आग्रह करून पाठवलं त्यांना. ” ती म्हणाली.

“ म्हणजे ? झालं काय ? ” मी म्हणालों.

“ अहो काय नी काय ! त्यांच्या मागली एक काळजी जाते तर दुसरी

लागते ! खडकीच्या बंगल्याची राखण करायला पठाण ठेवला; तो पठाणच चोरी करून पळाला ! तें तुम्हाला माहीतच आहे. ती भानगड संपली नाही तों आतां इन्कमटॅक्सची कॅस उभी राहिली आहे. त्यांना अलीकडे झोंपसुद्धां कशी ती लागत नाही. अन्नपाण्यावर तर वांछाच नाही. तेव्हां मी म्हटलं : निदान त्या नवीन डॉक्टरच्या औषधानें तरी जरा बरं वाटेल. ”

“अस्सं होय ?” मी म्हणालों.

तिथून निघालों तो आगगाडींत बसून मी घरीं परत येत होतो. मजूर चळवळींत काम करणारा माझा एक जुना मित्र डब्यांत भेटला. खूप आनंदांत होता तो. आपलं काम कसं शिस्तींत चाललं आहे आणि चळवळीला कसा जोर चढतो आहे याचें रसभरित वर्णन करीत असतां त्याच्या डोळ्यांत विलक्षण चमक दिसत होती. त्याचे डोळे खोल गेले होते. आणि त्याची दाढीही बोटभर वाढली होती.

“तुझे डोळे किती खोल गेलेत !” मी म्हणालों, “काय झालंय रे तुला !”

“हट्, ” तो उद्गारला, “मला काय झालंय ? मी चांगला मजेंत आहे. डोळे खोल गेले आहेत कीं वर आले आहेत तें मला माहीत नाही. गेल्या पंधरा दिवसांत आरशांत तोंड पहायला मला वेळच झाला नाही. आतां दाढीविषयीं म्हणशील तर दाढी करायला सध्यां आपल्या खिशांत पैसे नाहीत बुवा ! ”

इतक्यांत परळ स्टेशन आलें; आणि माझ्याशीं हस्तांदोलन करून मोठ्या चैनीत शीळ घालीत तो निघून गेला.

एकामागून एकं घडलेल्या या दोन प्रसंगांचें मला मोठें आश्चर्य वाटत होतें. स्वतःच्या अपरंपार सुखांत आणखी भर घालण्याकरतां इन्कमटॅक्स चुकवून पंधरा लाखांचे सोळा लाख करण्याकरतां जीव पाखडणारा, आणि ठिकठिकाणच्या अनेक बंगल्यांत हजारों रुपयांचें फर्निचर धूळ खात पडलेलें असतांना खडकीच्या बंगल्यांतलीं चार खुर्च्यांटेबलें पठाणानें पळवलीं म्हणून हाथ खाणारा आमचा हा श्रीमन्त दोस्त दुःखी आणि चिन्ताग्रस्त ! आणि एम्. ए. झाल्यावर घरीं चालत आलेल्या लड्ड पगाराच्या नोकच्या लाथाडणारा, आणि कधीं काळीं दलित जनता स्वतंत्र होऊन सुखी होईल म्हणून स्वतःच्या

सुखाची यत्किंचितही पर्वा न करतां इतरांच्या सुखासाठीं कधीं उपाशीं तर कधीं अर्धपोटीं वणवण फिरणारा हा कॉम्रेड मजेंत आणि सुखी !

हे आणि असेच दुसरे विचार करीत मी रात्रीं घरीं परत आलों. आणि तो निसरा प्रसंग घडला, मला मेणबत्तीच्या थंड प्रकाशांत वाचीत वसणें फाग आवडतें. म्हणून खुर्चीवर उभा राहून फळीवरल्या मेणबत्त्या मी शोधूं लागलों. एक मेणबत्ती संबंध जळून गेलेली होती. मेणबत्ती अशी काचितच जळते. तिचें अस्तित्व दाखविण्यापुरता फक्त पैशाएवढा मेणाचा अवशेष शिल्लक होता; दुसरी मेणबत्ती कित्येक दिवस फळीवर धूळ खात पडल्यामुळें मुंग्याझुरळांनीं ती संबंध कुरतडून अजिबात निरुपयोगी केली होती. तशा स्थितींत पडलेल्या त्या दोन मेणबत्त्या पाहून, कां कुणास ठाऊक मला थोडेंसें हंसूं आलें; आणि दुसऱ्याच क्षणीं एक चमत्कारिक विचार माझ्या डोक्यांत आला. ज्या दोन माणसांचा मी विचार करीत होतो तीं दोन माणसें या दोन मेणबत्त्यांसारखीं आहेत ! आपला जीव निर्धोक ठेवण्यांत—स्वतःच्या सुखाची राखण करण्यांत गुंतून पडलेल्या एकाचें आयुष्य कुरतडलें जात आहे, आणि इतरांना मंद, सुखकर प्रकाश देत दुसऱ्याची जिवनज्योत जळत चालली आहे.

समजा, त्या मेणबत्त्यांना जीव असता तर आपला कुणाला कसलाच उपयोग झाला नाहीं—आपलें आयुष्य कुजून गेलें, हा दुःखमय विचार मरतां मरतां एकीच्या मनांत आला असेल; आणि आपल्या जविनाच सार्थक झालें—शेवटच्या घटकेपर्यंत आपण सर्वांना प्रकाश दिला या सुखदायी तंद्रींत त्या दुसरीच्या आयुष्यांतला शेवटचा क्षण संपला असेल. मनुष्याच्या आयुष्यांतल्या अत्यंत सुखाचा क्षण कोणता, या प्रश्नाचें उत्तर त्या मुलाला पाहिजे होतें, नाहीं का ? मिळालें मला उत्तर. मनुष्याच्या आयुष्यांतला अत्यंत सुखाचा क्षण, म्हणजे हा अशा प्रकारचा शेवटचा क्षण ! टेबलावर पडलेली त्याची चोपडी मी पेटली, आणि त्यावर लगेच खरडलें, "...हा खरा सुखाचा क्षण ! स्वतःसाठीं जगलास तर मेलास; दुसऱ्यासाठीं जगलास तरच जगलास !”

अभ्यास

१. या लघुनिबंधांतले लेखकाचे दोन मित्र एकाच वेळीं त्याच्या घरीं त्याला भेटायला येतात अशी कल्पना करून त्या तिघांचें संभाषण लिहा.

२. खांडेकरांचा 'दोन मेणबत्त्या' (सायंकाल) हा लघुनिबंध वाचा.

३. 'स्वतःसाठीं जगलास तर मेलास; दुसऱ्यासाठीं जगलास तरच जगलास' हे ध्येय डोळ्यांपुढें ठेवणाऱ्या पण लोकांना सामान्य वाटणाऱ्या अशा एखाद्या तुम्हांला माहित असलेल्या व्यक्तीचें शब्द-चित्र लिहा.

घड्याळाचे गुलाम

२

परिचय

सद्गुण हा इष्ट खरा; पण व्यवहारांत कुठल्याहि सद्गुणाचा आतिरेक हास्यास्पद झाल्यावांचून राहत नाही. स्वच्छता ही वाईट गोष्ट आहे असें कोण म्हणेल ? पण स्वच्छतेचें वेड एखाद्या माणसाला लागलें म्हणजे तो उठल्या बसल्या हात पाय धुवूं लागतो, अष्टौप्रहर हातांत केरसुणी आणि ओलें फडकें घेऊन घरभर साफसफाई करीत सुटतो आणि अंगावरून मोटार जाऊं लागली कीं लगेच धुळीच्या भीतीनें बुद्धभिक्षुप्रमाणें नाकावर हात-रूमाल धरून व लोकांकडे पाठ फिरवून तो भर रस्त्यांत खांबासारखा उभा राहतो.

नियमितपणाचें वेडाहि असेंच आहे, माझ्या माहितीचे एक गृहस्थ आहेत. दररोज दपारीं ते बाराच्या तोफेबरोबर चित्राहुती घालतात. एखाद्या दिवशीं घरांत स्वयंपाक लवकर तयार झाला आणि 'पानं वाढलीं आहेत' म्हणून वर्दी आली तर ते घड्याळ घेऊन पाटावर जाऊन बसतात आणि बाराला पांचदहा मिनिटें व ती असलीं तर खुशाल ताटांतला भात गार होऊं देतात. घड्याळांत दोन्ही कांट्यांचें मीलन झालें कीं ते तोंडांत घांस घालतात !

विनोद हें एककल्लीपणाच्या डोळ्यांत घालायचें उत्तम अंजन होय असें म्हणतात. त्याच्या साहाय्यानें लेखकानें या लघुनिबंधाला कशी रंगत आणली आहे तें पहा.

कोणा एका थोर गृहस्थाची आख्यायिका सांगतात, की त्याच्या जाण्या-येण्याच्या वेळेवरून लोक घड्याळें लावून घेत असत. मी तरी या गृहस्थाला थोर म्हणण्याऐवजीं घड्याळाचा गुलाम म्हणेन ! माणसानें स्वतःच्या सुख-सोयीसाठीं घड्याळाचा शोध लावला, आणि आम्हीं केव्हां काय करावें या संबंधांत घड्याळानें आमच्यावर सोटेशाही चालवावी, हें किती लांछनास्पद !

मी तर या गृहस्थाला स्पष्ट म्हटलें असतें :

“अरे गृहस्था ! अनियमित वागून होतं तरी काय, हें पहाण्याच्या साध्या कुतूहलानं तरी एक दिवस अनियमित वागायचा होतास !” रोज त्याच वेळीं तेंच करण्याचा काय हा यांत्रिक मठपणा ! मला वाटतें, ‘नेमेचि येतो मग पावसाळा । हें सृष्टिचें कौतुक जाण वाळा ।’ हें प्रख्यात काव्य रचणारा महाकवि या लोकांचा गुरु असावा ! नेमलेल्या वेळीं विनचूक पावसाळा येतो यांत कौतुक कसलें ? नेमलेल्या वेळीं न आला तरच कौतुक ! सूर्य रोज उगवतो त्याचें कुणालाच कौतुक वाटत नाही. पण तोच धूमकेतु केव्हां तरी अचानकपणें आकाशांत सुळकांडी मारून जातो, त्याचें किती कौतुक वाटतें ! त्याचप्रमाणें सूर्य एखादे दिवशीं न उगवेल तर खरें कौतुक !

अनियमितपणानें आयुष्याला येणारें वैचित्र्य, किंवा अचानकपणाची खुमारी या वक्तशीर लोकांना जन्मांत चाखावयाला मिळावयाची नाही. या अचानकपणावरून मला एक मोठी गमतीची गोष्ट आठवते. एक गृहस्थ माझी नेहमीं स्तुति करीत असे; आणि स्तुति कुणाला आवडत नाही ? साहजिकच तो मनुष्य मोठा भला आहे अशी माझी कल्पना होती, आणि माझे-विषयींही त्याचें फार चांगलें मत आहे, असें मला वाटत होतें. एकदां त्यानें मला तीन वाजतां चहाला बोलाविलें होतें. पण कांहीं कारणामुळें मी अडीच वाजतांच अचानकपणें त्याच्या दाराशीं पोहोंचलों. मी आल्याची चाहूल आंत लागली नव्हती. त्यामुळें जोडा काढीत असतां माझ्यासंबंधीं पुढील उद्गार तो आपल्या दुसऱ्या एका मित्राशीं काढीत असलेले माझ्या कानावर पडले “ती पीडा येईल आतां तीन वाजतां ! खरं म्हटलं तर मी त्याला बोलावणार नव्हतो आज, पण म्हटलं वकील आहे. उपयोग होतो केव्हां केव्हां फुकटांत नोटिसा द्यायला !”

मी पाय न वाजवतां मागच्याच पावलीं घरीं परत गेलों. दुसऱ्या दिवशीं

हा गृहस्थ मला रस्त्यांत भेटला. तेव्हां या कानापासून त्या कानापर्यंत हंसत-मुख करून तो अगदी कळवळ्याने म्हणाला, “ काल आलांत नाही तुम्ही, विरस झाला आमचा अगदी ! ”

“ असं ! ” मी म्हणालो.

वरील गोष्टीवरून मात्र जर कुणी अनियमित वागण्याचा नियम करील, तर तेंहे अनियमितपणाच्या सर्व दोषांमुळे तितकेंच कंटाळवाणें होईल. असाच एक गृहस्थ आहे. त्याला तुम्ही जर पांच वाजतां चहा प्यावयास बोलावलेंत, तर तो नेमका सहा वाजतां यावयाचा ! त्याचा हा अनियमितपणा इतका नियमित झाला आहे, कीं त्याला पांच वाजतां चहाला बोलवावयाचें असल्यास आम्ही त्याला बरोबर चार वाजतां ये म्हणतो, एवढेंच. असल्या अनियमितपणांत कांहींच अर्थ नाही.

वक्तशीरपणावरचे वक्ते नेहमीं कंठरवानें सांगतात, कीं नेपोलियनच्या रणांगणावरील यशाची गुरुकिल्ली हीच, कीं तो नेहमीं ठरलेल्या वेळेच्या आधींच दहा मिनिटें रणांगणांवर हजर असायचा. पहिली गोष्ट ही कीं, दहा मिनिटें आधीं हजर राहणें, हा मुळीं वक्तशीरपणाच नव्हे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, तो जर नियमितपणें दहा मिनिटें आधीं येत असे, तर त्याच्या शत्रूंनीं फक्त एकच गोष्ट करावयाची. नेपोलियनच्या येण्याचा वेळ कळला कीं त्याच्या आधीं पंधरा मिनिटें रणांगणावर टाण मांडायचें ! पण माझ्या मतें ही आख्यायिकाच मुळीं अजिबात खोटी असावी. नेपोलियन इतका मूर्ख असता, तर तो कधींच यशस्वी झाला नसता. मला वाटतें, केव्हां केव्हां ठरलेल्या वेळेच्या आधींच दहापंधरा मिनिटें, तर कधीं कधीं दोन तीन तास उशीराच तो रणांगणावर जात असावा ! व त्यामुळे त्याचे शत्रू गोंधळून जाऊन पराजित होत असावेत. नाहीं तर साडेतीनची वेळ असली, कीं हा तीन वाजून वीस मिनिटांनींच रणांगणावर येणार, हें माहीत असूनसुद्धां ते जर वेळेवर येत नव्हते, तर ते शत्रूच बावळट असले पाहिजेत; आणि असल्या बावळटांवरच जर नेपोलियननें विजय मिळविले असतील, तर त्यांत मला तरी त्याचा कांहीं मोठेपणा दिसत नाही !

नेपोलियनची गोष्ट कशाला ? मी स्वतः असल्या डावपेंचांनीं माझ्या शत्रूंचे इले परतविले आहेत. एकदां माझा एक शळेंतला दोस्त किती तरी वर्षांनीं

रस्त्यांत भेटला. बोलतां बोलतां आपण सध्यां एका विमाकंपनीचे एजंट आहोंत, हें तो बोलून गेला. आणि कांहीं वेळानें त्यानें सहज प्रश्न केला कीं, “ तूं घरीं केव्हांसा असतोस रे ? ” या साध्या प्रश्नाच्या मागून डोकावत असलेला त्याचा पापी हेतु माझ्या तेव्हांच ध्यानांत आला ! शाळेंत दोस्ती केल्याच्या अपराधाबद्दल हा माझा असा सूड घेईल, असें मला वाटलें नव्हतें ! मी त्याला हंसत हंसत उत्तर दिलें, “ सकाळीं आणि संध्याकाळीं बहुतेक असतो मी घरीं. ” त्या दिवसापासून आपल्या सर्व कामाकरितां सकाळसंध्याकाळ बाहेर फिरावयाचें, व फक्त दुपारीं आणि मध्यरात्रीनंतर घरीं राहावयाचें, असा परिपाठ मीं सुरू केला. त्या अवधींत बरेच वेळां तो घरीं येऊन गेल्याचें मला कळलें. इतक्यांत एका भयंकर विचारानें माझ्या छातींत धस्सदिशीं गोळा आला. काय हा आपण भलताच नियमित अनियमितपणा चालवला आहे ! एकदम आपले जुने डावपेंच बदलून हा एखाद्या दिवशीं दुपारींच घरीं आला तर ? पुन्हा दुसऱ्या दिवसापासून मी नवा कार्यक्रम सुरू केला. सकाळसंध्याकाळ घरीं राहावयाचें व दुपारीं बाहेर फिरावयाचें. नेपोलियन-पेक्षांही माझे हे डावपेंच कल्पनातीत यशस्वी झाले आणि आजतागायत माझा विमा उतरलेला नाही !

नाहीं तर आपण आपले जातो आहोंत रोज वेळच्या वेळीं, आणि लोक लावताहेत आपलीं घड्याळें आमच्या जाण्यायेण्यावर !

अभ्यास

१. फडके यांचा 'अज्ञानाची महती' (गुजगोष्टी) व काणेकर यांचा 'व्यवस्थितपणाचें वेड' (पिकलीं पानें) हे लघुनिबंध वाचा.
२. 'आज साऱ्या जगावर माझ राज्य चाललं आहे' असें घड्याळानें अभिमानानें म्हटलें तर तें चूक होईल काय? अशी दर्पोक्ति काढणाऱ्या चौकांतल्या एका घड्याळाचे उद्गार लिहा.
३. या लघुनिबंधांतल्या कोणत्या विनोदी कल्पना तुम्हांला आवडल्या व त्या कां आवडल्या हें सांगा.

परिचय

आपल्या आजच्या समाजव्यवस्थेत आर्थिक विषमतेचे थैमान जिथे तिथे सुरू आहे. मुंबईसारख्या शहरांत मोटमोट्या तीन तीन मजली बंगल्यांत नोकरचाकर धरूनसुद्धां पुरीं दहावीस माणसें राहत नाहीं ! पण रात्री फूटपाथच्या दगडाखेरीज डोकें टेंकायला ज्यांना दुसरी जागा नाहीं अशीं हजारों माणस त्याच मुंबईत अशा बंगल्याच्या आंवतीभोंवती आपलीं झिणलेलीं शरीरे रस्त्याच्या कडेला पसरून देत असतात ! गोरगरीबांच्या तान्ह्या मुलांना दुधाचा थेंब मिळण्याची आपल्या देशांत आज मारामार झाली आहे. पण बड्या लोकांच्या घरची कृटलीही मेजवानी पहावी ! त्यांचीं कुत्रीं मांजरे सुद्धां पकान्नांवर यथेच्छ ताव मारीत असलेलीं दिसतील. या भयंकर विषमतेमुळे दुसऱ्याच्या होळीवर आपली पोळी भाजून घेण्याची संवय मनुष्याच्या अंगवळणी कशी पडते आणि त्याची माणुसकी हळुहळू कशी नाहीशी होते हे या निबंधांत काणेकरांनीं दिग्दर्शित केले आहे.

स्मशानांतसुद्धां केव्हां केव्हां गमतीच्या गोष्टी ऐकावयाला मिळतात, असें जर मी म्हटलें तर माझ्यावर कोणीही राक्षसी वृत्तीचा आरोप कराल; पण खरोखरच माझ्या एका मित्रानें ऐकलेली पुढील गोष्ट किती गमतीची आहे, हें वाचल्याबरोबर तो आरोप मागेंच घ्यावा लागेल. एकदां सहज स्मशानाच्या बाजूला तो फिरावयास गेला होता, आणि दरवाजाशीं असलेल्या जळाऊ

लांकडाच्या दुकानाशी तो सहज उभा राहिला असतांना आंत चाललेला पुढील संवाद त्याच्या कानांवर पडला. दुकानदार अगदीं मनःपूर्वक आपल्या पाहुण्याशी बोलत होता.

“ काय करावं हो ! धंद्याला असे हलाखीचे दिवस अगदीं कधींच आले नव्हते बुवा. नाही तर गेल्या इन्फ्ल्युएन्झाच्या साथीचे दिवस; महाराज, रोजचा गल्ला सांगितला तर तुमचा विश्वास बसणार नाही ! ”

मुंबईची त्या वेळची हवा अत्यंत छानदार होती. रोगराई कांहीं नव्हती आणि एकंदर शहराचें आरोग्य उत्तम असल्यामुळे लोकांना आनंद वाटण्यासारखी ती गोष्ट होती; पण त्या वेळींही त्या स्थळीं असा एक मनुष्य होता कीं, जो दुःखांत चूर झाला होता आणि इन्फ्ल्युएन्झाच्या साथींत सारी जनता हवालदिल झाली असतांना जो आनंदाच्या सागरांत पोहत होता !

कोणी म्हणेल कीं, शेजारच्या घराला आग लागली असतांना त्यावर स्वतःची पोळी भाजून घेण्याचाच हा प्रकार ! पण माझ्या मते वरीलप्रमाणें त्या दुकानदारावर दुष्ट हेतूचा आरोप करणें न्याय्य होणार नाही. त्याची अशी इच्छा नव्हती, कीं खूपसे लोक मरावे व त्यावर आपली चलती व्हावी ! पण पोटाचा धंदाच लांकडे विकण्याचा असल्यामुळे तो धंदा खालावल्याबरोबर दुःख होणें, व त्या धंद्याला ऊर्जितावस्था आली असतां आनंद होणें साहजिकच होतें. अर्थात् असें होण्याचीं कारणें काय होतीं, याची त्याला स्पष्ट जाणीव खास नव्हती. पण प्रस्तुत समाजाची रचनाच मुळीं एक प्रकारच्या विषमतेच्या पायावर झालेली असल्यामुळे वरील प्रकार होणें अगदीं अपरिहार्य आहे. आणि त्यावरून एखाद्या व्यक्तीला दुष्ट अगर सुष्ट म्हणणें केव्हांहि योग्य होणार नाही.

सध्याच्या समाजव्यवस्थेत एका वर्गाचे हितसंबंध दुसऱ्या वर्गाशीं असे कांहीं निगडित झाले आहेत, कीं एकाला जें अमृत तें दुसऱ्याला विष ! वस्तु खूप महाग विकणें हें विकणाराचें ध्येय, तर त्या वस्तूला शक्य तितकी कमी किंमत देणें ही विकत घेणाराची महत्त्वाकांक्षा ! बर्नार्ड शॉ आपल्या एका नाटकाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, कीं एकाद्या शहराला जितक्या डॉक्टरांची जरूरी आहे तितकेच डॉक्टर तेथें राहूं द्यावेत, आणि ते सुद्धां सरकारी पगारावर ! नाही तर समाजाला तें धोक्याचें आहे.

लोकांच्या शरीराची चिरफाड करणे हे जर उपजीविकेचे साधन असेल, तर पोटाला चिमटा बसावयाचा प्रसंग आला असतांना कांहीं तरी थाप मारून एखाद्याचा न कापतां बरा करण्यासारखा अवयव कापून टाकण्याचा मोह एखाद्या शस्त्रकलाविशारदाला कां होणार नाही? म्हणूनच समाजाच्या अत्यंत जिव्हाळ्याचा असा हा धंदा खासगी उत्पन्नाची वाव करून गबर होण्यासाठी वाटेल तितक्या व्यक्तींना मोकळा ठेवणे धोक्याचे आहे. नाही तर वर उल्लेखिलेल्या लांकूडविक्यासारखा प्रकार व्हावयाचा ! पण समाजाचे सर्वच व्यवहार जोंपर्यंत चढाओढीच्या तत्वावर अधिष्ठित झालेले आहेत, आणि खासगी मालमत्ता हेच सर्व व्यवहारांचे ध्येय आहे, तोंपर्यंत डॉक्टरीच्याच एका धंद्याला हे तत्त्व लागू करणे केवळ मूर्खपणाचे होईल. सर्व उत्पादनांच्या आणि समाजहिताच्या साधनावर जोंपर्यंत सर्व समाजाची सत्ता नाही, आणि चढाओढीचे जीवन हेच समाजाला शांतिप्रद आणि हितावह आहे असे जोंपर्यंत स्वतःला मानवतेचे मित्र म्हणविणारे, पण खरोखर बुद्धिवान् ब्रह्ममाष असलेले समाजाचे नेते म्हणत आहेत, तोंपर्यंत असले हे प्रकार चालावयाचेच; मग ते कितीही विचित्र दिसोत, किंवा कोणाला ते कितीही कडू वाटोत !

आद्य नाट्यछटाकारांच्या 'पंत मेले-' आणि 'राव चढले' या नाट्य-छटा मला आठवतात; एकासमोर एक अशा त्या छापल्या आहेत. पहिल्या छटेंत पंत मेल्यानंतरच त्यांच्या घरचे हृदयद्रावक नाट्यचित्र रेखाटले आहे. बाप मेल्यामुळे पोरका झालेला मुलगा माधुकरी मागावयाला जातांना आपल्या रडणाऱ्या बहिणीला, 'रडूं नको, मी वरणभात आणून तुला घालीन, आईला तू बाबांसंबंधी विचारून रडवूं नकोस,' अशा तऱ्हेने समजावीत आहे.

दुसऱ्या छटेंत पंत मेल्यामुळे रिकामी झालेली जागा रावांना मिळून पांच रुपये प्रमोशन मिळाल्यामुळे त्यांच्या घरी झालेला आनंदीआनंद वर्णिला आहे. हापिसांतून येतांना पेढे घेऊन राव घरी आले आहेत. आपल्या सोनीला, बापूला देवांच्या पायां पडा, म्हणून सांगून हवे तितके पेढे उदारपणे देत आहेत; मित्राला सांगताहेत की, 'इतके दिवस रात्रंदिवस वाट पाहिल्याचे परमेश्वराने शेवटी सार्थक केले ! सहा वर्षांनी पंधरांचे वसि रुपये झाले आणि ते सुद्धा पंत मेले आणि त्यांची जागा मिळाली म्हणून !

आतां विचान्या रावांना आणि त्या गरीब बापड्या लांकूडविक्याला दोष
द्यावयाचा, की असल्या प्रसंगांना वाव देणारी दुष्ट समाजरचना बदलावयाची !

...

अभ्यास

१. बोरकरांची ' साद ' (काव्यजोति) ही कविता पाठ करा.
विषम समाजरचना बदलली पाहिजे अस काणेकर म्हणतात. बोर-
कर आपल्या प्रार्थनेत देवापार्शी कुठल्या कुठल्या गोष्टी मागतात ?

२. खांडेकरांची ' नवा प्रातःकाल ' ही गोष्ट वाचून तिची
चर्चा करा.

३. नाट्यछटाकार ' दिवाकर ' यांची ' कारकून ' ही नाटिका
वाचून तिच्या आधारे एक गोष्ट लिहा.

परिचय

जगांत गैरसमज, दुःखें आणि भांडणें यांना तोटा नाही, हें आपण नित्य पहातो. या सर्वांच्या मुळाशीं केवळ मनुष्याचा दुष्ट स्वभावच असतो काय ? छे ! अनेकदां केवळ अज्ञानामुळें आपण दुसऱ्याच्या हेतूविषयीं, उद्दारांविषयीं किंवा त्याच्या हातून घडणाऱ्या वर्तनाविषयीं आपलें मन कलुषित करून वेतों शाळेंत उशीरा येणारा प्रत्येक मुलगा कांहीं उडाणटप्पू असत नाही. एखादे वेळीं तो वार लावून जेवणारा गरीब विद्यार्थी असतो. ज्यांच्या घरीं त्याचा वार असतो तिथलीं नाहीं नाहीं तीं कामें त्याला करावीं लागतान आणि म्हणून त्याला शाळेला यायला उशीर होतो. पण केवळ नियमावर चोट टेवून वागणाऱ्या एखाद्या शिक्षकाला ही साधी गोष्ट सुद्धां कधीं कधीं दिसूं शकत नाहीं असा अनुभव आहे.

व्यवहारांतही असेच प्रकार नित्य घडत असतात. अ बची बाजू जाणून घेत नाहीं, बला अची बाजू पाहण्याची इच्छा होत नाहीं आणि त्यामुळें दोघांमधल्या कुरबुरीची जी ठिणगी जागच्या जागीं सहज विझली असता तिचें न कळत मोठ्या आर्गांत रूपांतर होतें.

‘ लोकांनीं तुमच्याशीं जसें वागावेंसें तुम्हांला वाटतें, तसेंच तुम्ही लोकांशीं वागलें पाहिजे.’ Do unto others as you wish to be done by ! ह्या ख्रिस्ताच्या उपदेशाचें मर्म तरी दुसरें काय आहे ? दुसऱ्याच्या डोळ्यांनीं पाहण्याची संवय मनुष्याला ज्या दिवशीं लागेल, त्या दिवशीं या जगांतील निम्मीं दुःखें नाहींशीं होतील !

एक फार सुंदर ढाल होती. तिची एक बाजू संपूर्ण सोन्याची व दुसरी संबंध बाजू चांदीची होती. त्या ढालीच्या उभय बाजूंना उभे राहून दोन गृहस्थ तावातावाने भांडत होते. चांदीच्या बाजूचा गृहस्थ, ती ढाल चांदीची आहे असे घसा फोडून सांगत होता व सोन्याच्या बाजूचा गृहस्थ “तूं महामूर्ख आहेस, ही ढाल सोन्याची आहे !” म्हणून त्या दुसऱ्या गृहस्थाला बजावीत होता. भांडण अगदी विकोपाला जाऊन आतां हमरीतुमरीवर येणार, इतक्यांत तेथून एक तिऱ्हाईत गृहस्थ चालला होता, त्याचे या भांडणाकडे लक्ष जाऊन त्याने ढालेच्या दोन्ही बाजू पाहिल्या व त्या भांडणाच्या गृहस्थांना तो म्हणाला, “जरा ऐकाल का ? तुम्हीं एकमेकांच्या जागा बदला, आणि मग पहा तुमचं भांडण मिटतं की नाही तें !” दोघांनीही जागा बदलल्या आणि पाहातात तों काय ! ‘चांदीची आहे’ ‘चांदीची आहे’ म्हणून घसा फोडणारा उद्गारला, “अरे खरेंच, सोन्याची आहे की !” तिच स्थिति सोन्याची आहे म्हणणाराची झाली. आणि आपल्या भांडणांत काहींच तथ्य नव्हते, अशी दोघांचीही खात्री पटली.

या गोष्टीची आठवण व्हावयाचे कारण एवढेच, कीं नुक्ताच अगदी अशाच तऱ्हेचा एक कडाक्याचा वादविवाद माझा आणि माझ्या एका मित्राचा झाला. एका प्रसिद्ध लेखकाचा लघुकथासंग्रह आम्ही वाचावयाला घेतला होता, आणि आम्हीं दोघेही त्याविषयी बोलत होतो.

“भिकार आहे पुस्तक अगदी !” माझा मित्र उद्गारला.

“काय ?—भिकार आहे ?... इतक्या सुंदर लघुकथा मराठीत अजून कुणीच लिहिलेल्या नाहीत, असं मला वाटतं !” मी म्हणालों.

“खूपच रसिक आहांत तर मग तुम्हीं !” तो हेटाळणीच्या स्वरांत म्हणाला. झाली भांडणाला सुरुवात ! बराच वेळ शब्दाशब्दी झाल्यावर मी म्हणालों, “कुठच्या रे गोष्टीला तूं भिकार म्हणतोस ?”

तो म्हणाला, “अमुक...”

ती गोष्ट मी वाचलेली नव्हती. त्याचप्रमाणे ज्या गोष्टीचे नांव मी सांगितलें, तीहि त्याने वाचलेली नव्हती. शेवटी त्याने सांगितलेली गोष्ट मी वाचून पाहिली, आणि ती खरोखरच टाकाऊ होती. लेखकाचा तो अगदी नवशिक !

प्रयत्न होता. आणि मी सुचविलेली गोष्ट वाचून पाहिल्यावर ती उत्कृष्ट असल्याचें माझ्या मित्राचेंही मत पडलें.

आपली किती तरी भांडणें अशाच प्रकारचीं असतात. दुसऱ्याची भूमिकाच समजून न घेतां आपण बोलतो, आणि केव्हां केव्हां याचा परिणाम परस्परांच्या अंतःकरणांत निष्कारण कडूपणा उत्पन्न करण्यांत होतो. मला वाटतें दुसऱ्याच्या डोळ्यांनी पाहण्याची थोडीशी तरी संवय आपण प्रत्येकानें लावून घेतली पाहिजे.

मात्र केव्हां केव्हां विरुद्ध भूमिकांवरून एकाच गोष्टीचा विचार करतांना भांडणें न होतां आश्चर्यकारक मतैक्यसुद्धां होतें. एकदां एका आजीबाईचें आणि माझें कमालीचें एकमत झालें !

“ हल्लींच्या वायक ! अगदींच निःसत्त्व ! ” आजीबाई संतापानें म्हणाल्या.

“ नाही तर काय ?... ” मी म्हणालों.

आजीबाई अगदीं खूष झाल्या माझ्यावर; पण जर का कुणी आमचें असें मत कां आहे म्हणून कारणें विचारलीं असतीं, तर मात्र मोठाच घोंटाळ झाला असता ! आजीबाई आधुनिक वायकांना वाईट म्हणत होत्या, कारण आजीबाईंना हव्या होत्या तितक्या त्या मागासलेल्या नव्हत्या म्हणून ! आणि मी त्यांना वाईट म्हणावयाचें कारण माझ्या कल्पनेइतक्या त्या पुढारलेल्या नव्हत्या म्हणून ! तरी पण केव्हां केव्हां उत्तर ध्रुवाशीं दक्षिण ध्रुवाची अचानकपणें गांठ पडते ती अशी !

वरील सर्व विवेचनावरून जर कुणी असा तर्क करील, कीं मी सुवर्ण-मध्यवादी संशयात्मा आहे म्हणून, तर मात्र मला त्याचा लगेच इन्कार करावा लागेल. माझें म्हणणें एवढेंच, कीं नेहेमी दुसऱ्याची भूमिका समजावून घेण्याचा प्रयत्न करावा. त्याचा अर्थ असा नव्हे, कीं नेहेमी दोन्ही बाजूंना थोडें थोडें सत्य असतेंच, व आपण वेळीं अवेळीं दोहोंच्या मधलीच बाजू मांडीत रहावें ! वाघाच्या आणि बकऱ्याच्या घडपडीत बकऱ्यानें ‘ प्राण वांचवा, ’ म्हणून आक्रोश केला असतां, आमचे सुवर्णमध्यवादी म्हणणार कीं “ थांबा ! बकऱ्याची बाजू समजली, आतां वाघाची बाजू काय आहे ती आपण शांतपणें समजावून घेतली पाहिजे ! आणि मगच काय करावयाचें तें ठरविलें पाहिजे. ”

एका सुवर्णमध्यवादी याचकाचा एक सुरेख युक्तिवाद मला आठवतो, तो सांगितल्याशिवाय माझ्याने राहावत नाही.

यजमानाकडे कांहीं मागण्याकरितां हा गृहस्थ गेला असतां त्याला हात हालवीत परत यावे लागले, तेव्हां त्याने पुढीलप्रमाणें स्वतःचें समाधान करून घेतलें.

“कांहीं मिळेल अशी आशा वाटत होती, ती व्यर्थ झाल्यामुळें दुःख झालें. पण यजमान कमरेवर लाथ मारून घालवून देईल अशी मला सारखी भीति वाटत होती, ती निराधार ठरल्यामुळें आनंदही झाला ! ” मला वाटते सुवर्ण-मध्यवादाचा हा परमोत्कट बिंदु होय !

अभ्यास

१. या निबंधाचा आरंभ, विकास व शेवट असे तीन भाग पाडून लेखकानें ते कसे रंगविले आहेत तें पहा.

२. या निबंधाचा शेवट तुम्हांला योग्य व परिणामकारक वाटतो काय ?

३. ‘ लहान लहान चुटक्यांचा उपयोग करून आपल्या निबंधांना लज्जत आणण्यांत काणेकर मोठे चतुर आहेत ’ या ग्वांडेकरांच्या विधानाची चर्चा करा.

छोटे चोर आणि मोठे चोर

५

परिचय

विषमतेने भरलेल्या आजच्या समाजरचनेत चोर फक्त तुरुंगांतच असतात असे नाही ते मोठमोठ्या बंगल्यांतही आढळतात !

या दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांना समाजांत कुणी चोर म्हणत नाही ही गोष्ट निराळी; पण त्यांनी मिळविलेली अफाट संपत्ति ही एक प्रकारची सामाजिक चोरीच असते. एका समाजवादी तत्त्ववेद्याने 'Property is theft' असे जे म्हटले आहे ते याच अर्थाने. आजच्या समाजरचनेत पैशाकडे पैसा जातो. प्रामाणिकपणाने शारीरिक कष्ट किंवा बौद्धिक श्रम करणारांना बहुधा तो पोट्यापुरता सुद्धा मिळत नाही. 'कष्टावांचून मिळविलेले अन्न हे चोरीचे अन्न आहे' असे आपली भारतीय संस्कृतीहि मानीत आली आहे. असंग्रह हे गांधीजी एक पवित्र व्रत मानतात त्याचेही मर्म हेच आहे. पण या व्रताचे पालन करणारी माणसे जगांत कितीशीं निघतात ? जिकडे पहावे तिकडे आज पैसा लोकांना नाचवीत आहे, पापाला प्रवृत्त करीत आहे, लक्षाधीश कोट्यधीश होण्याकरता धडपडत आहे, कोट्यधीशाला.....कुबेर होण्याची स्वप्ने पडत आहेत. हे सर्व लोक काणेकरांच्या दृष्टीने जगांतले मोठे चोर होत.

पूर्वाश्रमी नाना तऱ्हेच्या धाडसी चोऱ्या करून प्रसिद्धीस आलेल्या आणि आतां वृद्धापकाळीं शांतपणे ईश्वरभजनांत वेळ घालवणाऱ्या एका प्रख्यात अमेरिकन चोराची एक मुलाखत मी कुठेशी वाचली. मुलाखत मोठी मनो-

रंजक आणि बोधप्रद आहे. खरे चोर आणि भुरटे चोर यांच्यामधला भेद त्याने मोठ्या मार्मिक रीतीने विशद केला आहे. तो म्हणतो, की खरा चोर आपल्या साथीदाराचे नांव प्राण गेला तरी बाहेर फोडणार नाही. त्याचप्रमाणे आपला साथीदार गैरहजर का असेना, चोरी केलेल्या मालमत्तेतील त्याचा वाटा तो कधीही गिळंकृत करण्याचा प्रयत्न करणार नाही

चोरीच्या धंद्याचे सुद्धा नीतिशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान आहे, हे पाहून पहिल्यांदा मला किंचित् आश्चर्य वाटले; पण जरा खोल विचार करतां बऱ्याचशा तत्त्वज्ञानांचा आणि नीतिशास्त्रांचा उगम आपण करित असलेल्या कृत्यांच्या समर्थनार्थ कांहीं तरी तात्त्विक इंद्रजाल उभे करण्याच्या मनोवृत्तीतच सांपडतो, असे मला वाटते. आणि या विधानाची सत्यता चोरी करूं नये, असे प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांच्या तत्त्वज्ञानाची बारकाईने छाननी केल्यास आपणाला लगेच पटेल. या सर्व तत्त्वज्ञानाची उभारणी मालकीहक्काच्या जाणीवेवर झाली आहे. कारण चोरी म्हणजे काय ? दुसऱ्याच्या मालकीची वस्तु त्याच्या परवानगीशिवाय घेणे. अर्थात् मालकीहक्काच्या जोरावर सर्व समाजाचे नियंत्रण करून जे आपली चैन अबाधित चालवितात, त्या सत्ताधारी वर्गाने चोरी हा भयंकर गुन्हा ठरवून त्याला कडक शिक्षा ठेवली, यांत कांहीच नवल नाही. संबंध कायदेशास्त्र आपले हे मालकी हक्क अबाधित राखण्याकरितांच सत्ताधारी वर्गाने निर्माण केले आहे, आणि कायदा हा धर्माच्या आणि नीतीच्या पायावर उभारला आहे, वगैरे वगैरे तत्त्वज्ञानाच्या गोड थापांनी बहुजनसमाजाच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून आपल्या सत्तेचे आसन स्थिर ठेवण्याचे एक प्रभावशाली साधन म्हणूनच कायद्यांचा उपयोग सत्ताधारी वर्ग करित असतो.

कोर्टांत पाहिलेला एक उद्धोधक प्रसंग मला आठवतो. एका मॅजिस्ट्रेटच्या घरी झालेल्या चोरीचा एक खटला दुसऱ्या एका मॅजिस्ट्रेटसमोर चालला होता. चार किंवा पांच रुपयांची चोरी झाली होती. चोराला आणून मॅजिस्ट्रेटसमोर उभा केला. अगदी कंगाल दिसत होता तो. पण त्याचे डोळे मात्र कमालीचे पाणीदार दिसत होते. त्याला प्रश्न विचारल्यावर त्याने आपली हकीकत सांगावयाला सुरुवात केली. पूर्वी तो गिरणीत काम करणारा मजूर होता. दीडवर्ष सारे शहर पालथे घालूनहि त्याला कुठे काम मिळत नव्हते. बेकारीने

मेटाकुटीला येऊन शेवटी त्याने हा चोरीचा मार्ग पत्करला. आपल्या कृत्याचे तो मोठ्या जोराने समर्थन करित असता त्याचा आणि मॅजिस्ट्रेटचा कांहीं तरी खटका उडाला. आणि मॅजिस्ट्रेट त्याच्या अंगावर 'चोर' म्हणून ओरडला. एक क्षणभर तो मनुष्य थक्कल्यासारखा दिसला. त्याच्या डोळ्यांतून संतापाच्या ज्वाला बाहेर पडतातशा दिसू लागल्या.

“मी चोर ? ” तो ओरडला, “तर मग मला काम न देतां भुक मारून मोटार उडविणारे तुम्ही पैसेवाले लोक वडे चोर आहांत ! ”

त्याचे शब्द पुरे व्हायच्या आधीच कोर्टाच्या रखवालदारांनी त्याला चूप केला, आणि कोर्टाचा उपमर्द केल्याबद्दल त्याला होणार होती त्यापेक्षांही अधिक कडक शिक्षा झाली, ही गोष्ट वेगळी. पण छोट्या आणि मोठ्या चोरांची ती चकमक पहाण्यासारखी झाली, यांत शंका नाही.

तो चोर म्हणाला त्यांत मला तरी कांहीं चूक दिसत नाही. आपला फायदा च चैन जशीच्या तशी चालू राहण्याकरिता ज्या जागी गिरणीत चार माग एक मजूर संभाळित होता, त्या जागी एका मजुराला आठ माग चालवावयाला लावून मजुरीत बचत करावयाची व बेकारी वाढवावयाची आणि काम करून प्रामाणिकपणे पोट भरू इच्छिणारा पण आपणच बेकार केलेला भुकेकंगाल मजूर पोट जाळण्याकरिता चोरी करू लागला की त्याला 'चोर' म्हणावयाचे ! दुसऱ्याच्या श्रमाने उत्पन्न होणारी संपत्ति त्याला धड पोटापुरतेहि न देतां आपण घशाखाली कोंबावयाची, आणि असली ही शिष्टसंमत चोरी करून केवळ त्या चोरीच्या परिणामामुळे कंगाल झालेल्या दुसऱ्या माणसाने या संपत्तीतला लवमात्र भाग उचलला तर त्याला 'चोर' म्हणून शिक्षा करावयाची ! चोराच्या उलट्या बोंबा म्हणतात, त्या अशाच असाव्या.

पण सध्यां आपण ज्या तऱ्हेच्या समाजव्यवस्थेत राहत आहोत त्या तऱ्हेच्या व्यवस्थेत या असल्या उलट्या बोंबांनाच तत्त्वज्ञान आणि नीतिशास्त्र म्हणतात. एका माणसाने दुसऱ्या माणसाला ठार मारले की त्याला खुनी म्हणतात. पण सत्ताधारी वर्गाच्या अमानुष महत्त्वाकांक्षा पुऱ्या होण्याकरिता एखाद्या महायुद्धांत भाग घेऊन तुम्ही पांचपन्नास मुडदे पाडलेत, की वीराग्रणी म्हणून तुमचे स्मारक उभारले जाते ! पोटाकरिता दुसऱ्याचे पांच रुपये उचलले तर त्याला चोरी म्हणतात, पण साम्राज्यवृद्धीच्या हावेने राष्ट्रच्या राष्ट्रे खिशांत

घालण्याच्या कलेला मुत्सद्देगिरी म्हणतात. पण सत्ताधारी वर्गाकडून पोसल्या जाणाऱ्या तत्त्वज्ञान्यांनी आणि नीतिशास्त्रज्ञांनी तरी दलितवर्गांना जे केलें असतां चोरी, गुन्हेगारी किंवा बंड असें म्हणावयाचें, तेंच सत्ताधारीवर्गांना केल्यास त्याला समाजधारणा, राष्ट्रसेवा किंवा मुत्सद्देगिरी अशी गोंडस नांवें कां देऊं नयेत ?

अभ्यास

१. एक आख्यायिका आहे—

एका राजापुढें एका चोराला उभें करण्यांत आलें. तेव्हां तो राजाला म्हणाला, 'तूं नि मी एकाच जातीचे आहों, मी छोटा चोर आहे तूं मोठा चोर आहेस.' या कथेंतला राजा व चोर यांचा काल्पनिक संवाद लिहा.

२. 'काणेकरांचे लघुनिबंध वैयक्तिक भावनेच्या विलासांतून स्फुरलेले नाहींत, ते सामाजिक भावनेच्या प्रक्षोभांतून निर्माण झाले आहेत' या खांडेकरांच्या विधानाची चर्चा करा.

३. बोरव्हॅन्स 'पोट आणि हृदय' (कागदी होड्या) हा लघुनिबंध वा

माझा स्वभाव असा आहे

६

परिचय

लेखकाच्या मनुष्यस्वभावाच्या मार्मिक निरीक्षणांतून हा लघुनिबंध निर्माण झाला आहे. माणसें जसें बोलतात तशीं वागत नाहीत, तीं तोंडावर एक तर पांठीमागे दुसरे बोलतात, त्यांच्या भोंवतालची सृष्टि निराळी आणि त्यांची स्वप्नसृष्टि निराळी ! ही विसंगति कां निर्माण होते याचें मोठें मनोरंजक विवेचन या लघुनिबंधांत आलें असून मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें सुद्धां तें तर्कशुद्ध आहे. परमेश्वराची कल्पना कशी निर्माण झाली असावी यासंबंधींचा शेवटचा परिच्छेद या दृष्टीनें विशेष मननीय आहे.

“ माझा आपला सरळ स्वभाव आहे ! पाहिजे तर चार पैसे मागून घेईन; पण तुमचा एक तांब्याचा तुकडा जरी कुठं पडलेला असला, तरी त्याला हात लावणार नाही ! हो आपला व्यवहार सरळ ! ” या वाक्यानें आपलें ब्रीद जाहीर करित आमच्या नव्या स्वयंपाकिणीनें घरांत प्रवेश केला. सर्व मंडळी खूष झाली तिच्या मोकळ्या स्वभावावर; पण मी मात्र छातीवर हात ठेवून सांगितलें कीं, ही चोऱ्या केल्याशिवाय रहात नाही ! आणि लवकरच बडा भविष्यवादी म्हणून माझी सर्व घरांत ख्याति झाली. पण भविष्यज्ञानाची या गोष्टीला कांहींच जरूरी नव्हती. खरोखर सरळ असलेलें माणूस आपल्या सरळपणाची दवंडी पिटीत फिरत नाही. त्याचा सरळपणा वागणुकींत दिसतो; स्वतःच्या सरळपणाचे जाहिरनामे काढण्यांत दिसत नाही !

पण मनुष्यस्वभाव मात्र हा असा आहे खरा ! आमचे गणूकाका आज वीस वर्षे मला सांगत आहेत.

“ माझा स्वभाव भयंकर रागीट आहे ! एकदां राग आला, मग काय करीन नि काय नाही, त्याचा नेम नाही ! ” हे वाक्य मी सतत वीस वर्षे ऐकतो आहे. पण या वीस वर्षांत मी एकदांही त्यांना खरोखर रागावलेले किंवा रागावून विशेष कांहीं करतांना पाहिल्याचें आठवत नाही ! त्यांचा एक मित्र आहे. तो नेहमी कांहीं ना कांहीं करून त्यांच्याकडून पैसे काढीत असतो आणि परत कधीच देत नाही. एकदां काकांना पैशांची फार जरूर होती. आणि त्या मित्रानें त्या दिवशीं पैसे आणून द्यावयाचें कबूल केलें होतें. त्याची यायची वेळ टळत चालली तसें काका मला सांगू लागले, “ त्याला माहीत नाही माझा स्वभाव किती भयंकर रागीट आहे तो ! आतां येऊं द्या त्याला पैशाशिवाय, मग पहिल्यांदा मुळीं दोन कानशिलांतच वाजवतो; मग पुढच्या गोष्टी ! ”

इतक्यांत तो मित्र येत असलेला माझ्या दृष्टीस पडला, आतां वीस वर्षांनीं आपणाला एक भयंकर, रोमहर्षक दृश्य पाहावयास मिळणार, म्हणून मी श्वास कोंडून धरून वाट पाहात उभा राहिलों. तो मित्र जो सरळ गणूकाकां-जवळ आला, तो एकदम उद्गारला, “ काल तीन वेळां ती चक्कर येऊन पडली रे ! अंनिमिया झालाय म्हणे ! आठ इंजेक्शनं दिलीं पाहिजेत, डॉक्टर म्हणतात, नाही तर धडगत नाही आणि माझ्या खिशांत तर विष खावयास पैसा नाही ! ” तो गृहस्थ अगदीं रडकुंडीला येऊन बोलत होता.

“ अरे, असा वैतागतोस काय ? कांहीं तरी उपाय केलाच पाहिजे, वेड्या ! ” गणूकाका विरधळून म्हणाले.

“ पांच रुपये दे रे मला, मग देतो तुझे, ” असें म्हणून गणूकाकांनीं माझ्याकडून पांच रुपये घेतले आणि त्या गृहस्थाला देऊन त्याला वाटेला लाविलें. मी थंडच पडलों ! तो गृहस्थ गेल्यावर मी म्हणालों, “ काका तुम्ही त्याच्या कानशिलांत वाजवणार होतां ना ? मग झालं काय ? ”

“ अरे बाबा, वेळवखत बघून रागावलं पाहिजे. दारावर आलेल्या माण-साला काय मारून घालवून देतात ? ” असें म्हणून काकांनीं मलाच मूर्ख ठरवला !

अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर यत्किंचितही सरळ नसलेला माणूस “माझा स्वभाव आपला सरळ आहे !” आणि मुळीच रागीट नसलेला मनुष्य, “माझा स्वभाव असा भयंकर रागीट आहे...” असें लोकांच्या कानी-कपाळीं ओरडत कां फिरतो ? मला वाटते, आपणामध्ये एक मनाचा विशिष्ट दुबळेपणा आहे, आणि आपण तसे नाही असें जर जगाला भासविले नाही, तर, आयुष्यातील घका-धकीच्या प्रसंगांच्या माध्याने आपले व्यक्तित्व कुठल्या कुठे उडविले जाईल; या भीतीने प्रत्येक मनुष्य आपल्याभोवती कांहीं तरी नसत्या गुणाच्या चिनी भिती उभारीत असावा, आपणांत नाहीत आहे, असें भासविण्याचा हा मनुष्यस्वभाव, म्हणजे आत्मसंरक्षणाचें एक मनोमय चिलखत ! किती तरी उदारहृदयी माणसें, “मी एक कवडीही कुठल्या धर्मादायाला देणार नाही !” असें निक्षून सांगत असतात आणि गुप्त रीतीने किती तरी परोपकार करीत असतात. आपण उदार आहोंत असें बाहेर कळल्यास याचकांच्या झुंडीवर झुंडी लोटून आपल्या औदार्याचा अन्याय्य फायदा घेतला जाईल, या एकाच भीतीने हे लोक आपण मुळीच उदार नाही असें भासवीत असावे.

आपण जसे नाही तसे आहोंत असें दाखविण्याचें कदाचित्, निराळेंहि कारण असेल. आपणांत जें कांहीं नाही तें असावें, किंवा आपण आहोंत त्या-पेक्षां किती तरी पटीने मोठें किंवा निराळें असावें, अशी जबरदस्त आवड प्रत्येक माणसाला असते. अंतर्मनांत दबून राहिलेल्या या इच्छा आणि आकांक्षा मनुष्य निरनिराळ्या उपायांनीं तृप्त करून घेत असतो. रागीट नसलेला थंड स्वभावाचा मनुष्य कडक स्वभावाचे लोक जगावर सत्ता चालवितांना पाहतो; आणि आपणही रागीट आहोंत अशी कल्पना करून घेऊन, “माझा स्वभाव असा भयंकर रागीट आहे !” असें सर्वांना सांगत सुटतो ! तेवढेंच त्याचें समाधान ! लहान मलांच्या इच्छाहि या दृष्टीने पाहाण्यासारख्या असतात. कुणाला तलवार घेऊन लढाईचे खेळ खेळावेसे वाटतात, तर कुणाला आगगाडीचा ड्रायव्हर होण्याची इच्छा असते ! कुणाला दरोडेखोरांच्या टोळीचे नायक व्हावेंसें वाटते, तर कुणी लग्नसमारंभांतला बंडवाला होऊं इच्छितो ! प्रत्येकाला आपण कांहीं तरी प्रचंड करावेंसें वाटते, आणि आपापल्या प्रचंडत्वाच्या कल्पनेप्रमाणें प्रत्येकजण तसतशी इच्छा करीत असतो. सकाळपासून

संध्याकाळपर्यंत खड्डेघाशी करणारा कारकून—खूपसे कारकून वसले आहेत आणि खरड खरड खरडताहेत असले दृश्य ज्यांत आहे, असा सिनेमा पाहावयाला जाणार नाही. त्याला आवडणारे चित्र म्हणजे सुगंधाने दरवळलेल्या उपवनांत सुंदर पोषाख केलेला तरणावांड राजपुत्र, आपण पळवून आणलेल्या सुकुमार राजकुमारीला आपल्या शक्तिशाली बाहुपाशांत कवटाळीत आहे हे !

मला वाटते, परमेश्वराच्या कल्पनेचे मूळहि मनुष्यजातीच्या या स्वाभाविक इच्छेतच असावे. सर्व जगावर सत्ता चालवावी, सूर्य, चंद्र, तारे मन मानेल तसे फिरवावे; ऋतु बदलावे, आणि जगाचा गोल तळहातावर नाचवावा; अगणित प्राणी जन्माला घालावे आणि सुचेल तेव्हां मृत्युसदनीं पाठवावे, पण आपण मात्र अमर राहावे,—मानवाच्या या उत्कट इच्छेचे परिणत स्वरूप म्हणजे चराचरव्यापी, सर्वसाक्षी, सर्वशक्तिमान, अशा परमेश्वराची कल्पना ! आपण अशी तरी दुसरा कोणी तरी आकाशांत असा आहे, आणि तो दयाळु असल्यामुळे आपले बरे करील, ही निराशलेल्या हतबुद्ध मानवाची आशा ! दुबळ्या मानवाने आपली कल्पना ताणून स्वतःचे केलेले समाधान !

अभ्यास

१. पोलिस हाऊं इच्छिणाऱ्या एका बालकाचे स्वभावचित्र रेखाटा.
२. फडक यांचा ' बाजार ' (धुम्रवलये) हा लघुनिबंध वाचा.
३. आपण जसे नाही तसे आहोत असे दाखविण्याने निर्माण झालेला एखादा विनोदी प्रसंग (वाचलेला अथवा अनुभवलेला) वर्णन करा.

परिचय

काणेकर कुठल्याहि गोष्टीकडे केवळ कल्पनेच्या दुर्बिणीतून पाहत नाहीत. अनुभवाच्या सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून ते तिचे निरीक्षण करीत असतात.

या निबंधांत ध्येयवादाची आवश्यकता प्रतिपादन करतांना त्यांनी आपला हा विशिष्ट दृष्टिकोन वापरला असल्यामुळे त्याला बोरासारखी मोठी आंबटगोड लज्जत आली आहे. 'ध्येयें म्हणजे दुःखें हें खरें ! पण तीं उच्च दुःखें असतात' असें वामनराव जोशी म्हणतात. ही ध्येयाकडे पाहण्याची तत्त्वज्ञाची दृष्टि झाली. काणेकर म्हणतात, 'आयुष्यांत प्रेमाचा मुळीच अनुभव न येण्यापेक्षां प्रेमभंग झालेला पुरवला असें कुणी तरी कवीनें म्हटलें आहे ना ?' ध्येयाचेहि तसेंच आहे. त्यांतलें अपेश सुद्धां मनुष्याच्या विकासाला साहाय्य करूं शकतें. ध्येयशून्यता हा मानवतेच्या दृष्टीनें गुन्हा आहे; ध्येयाची विफलता हा नव्हे.

क जुनी आठवण झाली कीं, मला अजूनहि हंसूं येतें. माझ्या लहानपणाची गोष्ट आहे. शालेंत जात असें मी तेव्हां. आमच्या शेजारी राहणाऱ्या गृहस्थांनीं आपली बायको नुकतीच कोंकणांतून मुंबईला आणली होती. साधी भोळी होती बिचारी बाई. तिची लहान मुलगी एकदां आजारी होती. एके दिवशीं दुपारी त्या मुलीचें जरा जास्त शालें, ती बाई घाबरून गेली. तिला कांहीं सुचेना.

“ जरा हपीसांत जाऊन यांना बोलावून आणशील का रे बाबू ? ” तिने काकुळतीला येऊन मला विचारलें.

“ हो, ” मी म्हणालों, “ कुठच्या हपीसांत जातात ते ? पत्ता काय त्यांच्या हपीसाचा ? ”

“ पत्ता कसला ? अरे कोर्टांतल्या हपीसांत, ” माझा प्रश्न अगदी वेडगळपणाचा समजून ती मला उत्तर देऊं लागली, “ तुझे मामा नाही का जात हपीसांत ? ”

“ अहो, पण काकू, ” मी म्हणालों, “ मामांचें हपीस मला माहीत आहे; पण शंकररावांचं हपीस मला कुठें माहीत आहे ? ”

“ म्हणजे ? ” ती जरा गोंधळून म्हणाली, “ तुझ्या मामांचं हपीस आणि यांचं हपीस वेगळं आहे वाटतं ? सर्व लोक कामाला जातात तें हपीस एकच आहे ना रे ? ”

मला हंसतां हंसतां पुरे वाट झाली. हपीस नांवाची एक भलीमोठी इमारत कोटांत असून तिच्यांत सर्व नवरे कामाला जातात, अशी त्या भोळ्या बाईची कल्पना होती !

काकूंची हपीसाची कल्पना ऐकून कुणाला हंसूं आल्यास नवल नाही. भोळ्या आणि अशिक्षितच होत्या त्या; पण जगांतल्या मोठमोठ्या गोष्टी-संबंधानें देखील किती तरी ‘ मी ’ ‘ मी ’ म्हणणाऱ्या माणसांच्या अशाच कांहीं तरी अस्पष्ट पण ठाम कल्पना असतात. आमचे गणूकाका मला नेहमी म्हणत.

“ बाबांनो, कसल्या चळवळी करतां ? इकडे चळवळी करून होणार काय ? तिकडे ‘ विलायते ’ला जाऊन ‘ स्वराज्य ’ आणा. ”

काकांच्या या गप्पा मी बरेच दिवस ऐकून घेतल्या. शेवटीं एके दिवशीं मी चिडून म्हणालों, “ काका, स्वराज्य म्हणजे काय पंचमजॉर्ज बादशहांच्या घरांत पडलेलं गाठोडं आहे वाटतं ? तें तिकडे जाऊन उचलायचं, आणि काखेंत मारून हिंदुस्थानाकडे धूम ठोक्याची ! ”

माणसांच्या कांहीं गोष्टीविषयी अशा अस्पष्ट आणि कांहीं तरी कल्पना असतात त्याचें मला नवल वाटत नाही. सर्वच माणसें चिकित्सक आणि तत्त्वज्ञानी कुठून असणार ? पण मनुष्यस्वभावाची मला खरी गमंत वाटते

ती या असल्या अस्पष्ट कल्पनांसाठी मनुष्य केव्हां केव्हां स्वतःचा जीवहि वेंचायला सिद्ध होतो त्याची.

गेल्या सत्याग्रहाच्या चळवळीत अनेक हालअपेष्टा सोसून खडतर तुरुंग-वास भोगून आलेल्या एका तरुण मुलाल एका वृद्ध गृहस्थांनी एकदां सहज विचारलें, “ काय रे, एवढे कशाला हाल सोसलेस उगीच ? ”

आपले खोल गेलेले डोळे त्या वृद्ध गृहस्थाकडे निर्भयपणें रोखून अभिमानानें तो मुलगा म्हणाला, “ स्वातंत्र्यासाठी ! ”

मी जवळच उभा होतो. “ स्वातंत्र्य म्हणजे काय रे ! ” मी किंचित् उपरोधपूर्ण स्वरांत त्याला विचारलें. तो विचारा गोंधळून गेला. त्याला उत्तर देतां येईना. मला वाईट वाटलें. स्वातंत्र्याची व्याख्या त्याला करतां येत नव्हती, नसेल; पण एका उदात्त उद्देशानें तो लढला होता, यांत शंका नाही. तसला क्षुद्रमनस्क प्रश्न विचारून त्याच्या अस्पष्ट, पण उदात्त हेतूची अवहेलना करणें रास्त नव्हतें. त्याची ती गोंधळलेली मुद्रा पाहून मी मनापासून त्याची क्षमा मागितली.

केव्हां केव्हां या उदारचरित महाभागांच्या अंतःकरणांतली कल्पनासृष्टी आणि बाहेरली सत्यसृष्टी यांत जमीनअस्मानाची तफावत पडते; आणि मग मात्र या धीरोदात्त ध्येयवाद्यांच्या आयुर्नाटकाची अत्यंत हृदयविदारक शोक-कथा होते. वर उल्लेखिलेल्या तरुण मुलाचीच गोष्ट सांगतो. परदेशी दुकानां-समोर सत्याग्रह करून आणि स्वदेशी मालाचा ‘ उदो ’ ‘ उदो ’ करून आपली मायभूमि स्वतंत्र होईल या दुर्दम्य आशेनें त्यानें स्वतःच्या जिवाचें रान करून घेतलें होतें. पुढें लवकरच त्याच्या ध्यानांत आलें, कीं त्याच्या आणि त्याच्या-सारख्या हजारों भावनाशील तरुणांच्या अतुल स्वार्थत्यागाचा पुरेपूर फायदा स्वदेशी भांडवलवाल्यांनीं घेऊन ते भरपूर गवर झाले होते; पण त्याचा प्रिय देश मात्र होता तिथेंच होता. आपलें सुखस्वप्न अशा तऱ्हेनें डोळ्यांसमोर विरून गेलेलें पाहिल्याबरोबर त्या तरुणाच्या दुःखाला पारावार उरला नाही.

यावर कुणी असें म्हणेल, कीं अशा तऱ्हेच्या कांहींतरी अस्पष्ट पण उदात्त कल्पनांनीं बेभान होणें, आणि त्याहिपेक्षां पुढें जाऊन त्या कल्पनांसाठी जीव पाखडणें, हें मूर्खपणाचेंच नाही का ? असेलहि कदाचित् तें मूर्खपणाचें, मी नाही म्हणत नाही. पण असली चुकीची अगर बरोबर सुखस्वप्नें पाहण्याची

दृष्टीच नसून आयुष्य सुखमय होण्यापेक्षां विरलेलीं का होईनात, पण दिव्य सुखस्वप्नें मनमुराद पाहात आयुष्याची होळी झालेली मला परवडेल. तो मूर्खपणा असो की शहाणपणा असो, कांहींतरी उदात्त कल्पनासृष्टि डोळ्यांसमोर उभारणें आणि मग त्यासाठी प्राणहि अर्पण करण्यास सिद्ध होणें या मनुष्यस्वभावांतल्या चमत्कारिक विशेषांविषयीं मला निरतिशय आदरच वाटतो. माणसाच्या माणुसकीची आणि मानवी जीवनाच्या प्रगतीची किहू मला वाटतें या विशेषांतच आहे.

अभ्यास

१. बोरकरांची ' तथे कर माझे जुळती ' (काव्यज्योति) ही कविता वाचा.

२. सावरकरांच्या चरित्राची माहिती करून घ्या. त्यांच्या चरित्रावर या लघुनिबंधानें अधिक प्रकाश पडतो असें तुम्हांला वाटतें काय ?

३. ' महापूर ' (वायुलहरी) हा खांडेकरांचा लघुनिबंध वाचा.

गप्पा आणि गप्पीदास

८

परिचय

मनांत आलें म्हणजे काणेकर खेळकर पद्धतीनें हि लघुनिबंध लिहितात; हा निबंध त्यांच्या अशा प्रकारच्या लेखनाचा एक नमुना आहे. त्यांत सामाजिक विषमता पाहून संतापलेल्या लेखकाच्या मनाचें प्रतिबिंब नाही; तर मनुष्य-स्वभावांतल्या सर्वसामान्य वैगुण्याकडे मिस्किळपणानें पाहणाऱ्या एका खेळाडू वृत्तीच्या प्रेक्षकाचें दर्शन आहे. एक मजेदार कलाटणी देऊन या लघुनिबंधाचा शेवट त्याच्या मुख्य रसाला शोभेल असाच करण्यांत लेखकानें दाखविलेलें कौशल्य अभ्यसनीय आहे.

माझ्या ओळखीचे एक सद्गृहस्थ आहेत. ते नेहमीं मला उपदेश करतात कीं, “ गप्पा झोडण्यांत तूं फार वेळ घालवतोस; तोच वेळ तूं लिहिण्यावाचण्यांत घालवलास तर तुझा किततीतरी फायदा होईल. ” त्यांचा उपदेश मला पटतो. पण स्वतः गप्पा मारण्याचा आणि इतरांच्या गप्पा ऐकण्याचा मोह मात्र मला आवरत नाही. आणि खुद्द या गृहस्थांचें वाचनाचें वेड पाहून तर वाचण्यापेक्षां गप्पाच केलेल्या बऱ्या, असें अलीकडे मला वाटूं लागलें आहे. सकाळीं उठल्याबरोबर तो चहा पितांना वृत्तपत्र वाचतो. नंतर एक दोन पुस्तक टेबलावर उघडून ठेवलेली असतात ती इकडेतिकडे फिरतांना मधूनमधून वाचतोच. जेवतांना उजव्या हातानें घांस घेत असतां डाव्या हातांत पुस्तक घेऊन वाचीत असतो. आणि असा जेव्हां जेव्हां त्याला प्रसंग

मिळतो तेव्हां तेव्हां रामदासांच्या उपदेशाप्रमाणें तो ' अखंडीत वाचीत जातो ' ! मात्र या अचाट वाचनाचा परिणाम असा झाला आहे, की त्याला विचार करायला एक क्षणसुद्धां वेळ मिळत नाही. त्याला स्वतःचा असा विचारच नाही. जगांतल्या मोठमोठ्या विचारवंतांच्या मौल्यवान् विचारांच्या गोणी तो मोठ्या अभिमानानें आपल्या पाठीवर वाहतो. त्याला पाहिलें की बादशहाचा खजिना मी आपल्या पाठीवरून वाहतों म्हणून प्रौढी मिरवणाऱ्या कुठल्याशा गोष्टींतल्या गाढवाची मला आठवण होते !

छे, छे. अशा तऱ्हेनें ' अखंडीत वाचीत जाण्या ' पेक्षां आमच्या गप्पाच क्वितीतरी बऱ्या. एखादी लोणकढी ठेवून द्यायची म्हणजे विचार करावा लागतो; इतकेंच नव्हे, तर चांगल्या कलावंताची कल्पनाशक्तीहि लागते. कारण जातिवंत गप्पा म्हणजे कांहीं नुसती घडलेली हकीकत सांगणें नव्हे; तर ती मीठमसाला लावून सांगणें, किंवा जें घडलेंच नाही त्याचें मसालेदार वर्णन करणें !

कलावंताच्या प्रतिभेची व्याख्या जर नवनवोन्मेषशालिनी अशी असेल, तर गप्पीदासाला कलावंत म्हटलेंच पाहिजे. आणि कलावंत गप्पीदासांचे प्रकारही पुष्कळ आहेत. माझ्याच माहितींतल्या तीन गप्पीदासांवैकीं प्रत्येकाची कला वेगळी आहे. एकानें गप्पा मारायला सुरुवात केली, की तुम्ही ' थांब ' म्हणेपर्यंत त्याच्या गप्पा थांबूच शकत नाहीत. त्याच्या पद्धतीचें वर्णन मी असें करतो. ' एक बीं होतें. तें रुजत घातलें. त्याला अंकुर फुटला. त्याचें रोप झालें. रोपट्याचें झाड झालें. झाडाला फुलें आलीं. फुलानंतर फळें आलीं. फळें पिकून फुटलीं; आणि त्यांतलें बीं खालीं जमिनीवर पडलें. तें रुजलें. त्याला अंकुर फुटला. त्याचें रोप झालें. रोपट्याचें झाड झालें, झाडाला फळें आलीं. तीं फुटून त्यांतलें बीं खालीं पडलें...' आणि याप्रमाणें तुम्ही ' थांब ' म्हणेपर्यंत गोष्ट पुढें चालू !

दुसऱ्या कलावंताची पद्धत याहून जरा वेगळी आहे. शेक्सपियरं ज्याप्रमाणे आपल्या नाटकाकरतां स्वतंत्र कथानकाचा विचार करण्याच्या भानगर्डीत पडत नसे, कुठल्याहि जुन्या कथापुराणांतली गोष्ट घेत असे, आणि मग ती आपल्या प्रतिभेनें रंगवीत असे, त्याप्रमाणेंच स्वतंत्र गोष्ट किंवा गप्पा शोधून काढण्याचा त्रास आमचा हा मित्र घेत नाही. तुम्ही त्याला जें सकाळीं

सांगितलें असेल तेंच खूप भडक रंगांत रंगवून तो तुम्हांला संध्याकाळीं सांगतो ! एकदां मी पुण्याहून डेक्कन क्वीननें आलों, आणि त्याला सहज म्हटलें, “ काय छान गाडी आहे डेक्कन क्वीन ! इतक्या प्रचंड वेगानें जाते, पण कांहीं त्रास होत नाही. ” त्याच दिवशीं संध्याकाळीं सकाळीं कांहींच झालें नाही असा चेहेरा करून तो मला सांगू लागला, “ अरे, डेक्कन क्वीन म्हणजे काय सुंदर गाडी आहे ! माझ्या ओळखीचा एक गृहस्थ आजच सकाळीं डेक्कन क्वीननें आला. कांठोकांठ पाण्यानं भरलेलं एक ग्लास त्यानं तीन तास पुण्यापासून मुंबईपर्यंत आपल्या पुढ्यांतल्या टेबलावर ठेवलं होतं, त्यांतला एक थेंब खाली सांडला नाही. आणि गाडी ऐंशी मैल वेगानं सारखी धावत होती ! ” मी त्याच्या तोंडाकडे पहातच राहिलों !

मात्र आमचा तिसरा गप्पीदास मित्र खरा अव्वल दर्जाचा कलावंत. तो एकदां मला सांगू लागला, “ अरे, अमेरिकेंतला नवीन शोध तुला कळला का ? ”

मी म्हटलें, “ काय ? ”

“ हल्लीं आगगाडीच्या इंजिनाला डब्रे जोडीत नाहीत, तिथं इंजिनाच्या मार्गं एक मोठं थोरलं लोहचुंबक असतं; आणि डब्याच्या पुढल्या बाजूला लोखंडाचा पत्रा असतो. त्याचप्रमाणं प्रत्येक डब्याच्या मार्गं एक लोहचुंबक असतं; त्यामुळं कशाला कांहीं जोडावंच लागत नाही ! ”

“ काय, म्हणतोस काय ? ” मी उद्गारलों.

मी पुढें कांहीं बोलायच्या आंत तो चट्दिशीं म्हणाला, “ अरे, अशी एकानं मला थाप मारली ! ” माझे बोलणेंच खुंटलें !

या आणि असल्या गोड गप्पा ऐकायच्या सोडून वाचनांत वेळ कशाला फुकट घालवायचा तेंच मला समजत नाही !

अभ्यास

१. खांडेकरांचा ' गप्पा ' (वायुलहरी) हा लघुनिबंध वाचून या निबंधाशी त्याची तुलना करा.

२. लघुनिबंध हा लेखकाच्या व्यक्तित्वाचा स्वाभाविक आविष्कार असतो असे म्हणतात. वरील तुलनेच्या आधारे या विधानाची चर्चा करा.

३. गप्पीदासांच्या अनेक गमतीदार आख्यायिका प्रचलित आहेत. त्यांतली तुम्हांला आवडलेली एखादी गोष्ट सांगा.

माणसाचें जग

परिचय

समाजवादाची बैठक हा काणेकरांच्या अनेक लवुनिबंधांचा पाया आहे. पण समाजवाद झाला तरी तो मानवतावादाचेंच आजच्या यंत्रयुगांतलें एक व्यावहारिक स्वरूप आहे असें म्हणतां येईल.

मनुष्याचें मनुष्यावरलें प्रेम हाच सर्व धर्मांचा आणि समतेचा पुरस्कार करणाऱ्या सर्व तत्त्वज्ञानांचा मुख्य आधार आहे. माणसें दुवळीं असोत किंवा सदोष असोत; हे जग त्यांचें आहे. निसर्ग, शास्त्र, तत्त्वज्ञान हीं सर्व त्यांच्यासाठीं आहेत. जीवनांत जो रस आहे तो माणसांच्या हालचालींनीं, धांवपळींनीं, धडपडींनीं, रागालोभांनीं आणि शक्तिभक्तींनीं निर्माण केला आहे. जगांत मनुष्य नसता तर सूर्याला आपल्या तेजाचें सुंदर स्तोत्र कधीं ऐकायला मिळालें असतें का? पृथ्वी निर्मनुष्य असती तर रमणीय चंद्रिकेचें कौतुक कोण करणार होतें आणि अकालीं कोमेजून गेलेल्या कलिकेबद्दल अश्रु तरी कोण गाळणार होतें? निसर्ग कितीही भव्य अथवा रम्य असला तरी तो या जगांतल्या जीवन-नाटकाचा नायक होऊं शकत नाही. तो मान सर्वसामान्य मनुष्याचाच आहे.

चराचर सृष्टींत माणसाचें महत्त्व किती आहे यासंबंधीं किंचित् आवेशानें माझ्या एका तत्त्वज्ञ मित्रासमेर मी बोलत होतो. माझें बोलणें संपतोंच माझी कीव आल्यासारखा चेहरा करून स्मित करित तो म्हणाला, "काय वेडगळ

लोक आहांत तुम्ही ! शेणकिड्याला ज्याप्रमाणं शेणाचा गोळा म्हणजे सारं जग आणि आपण त्या जगाचा राजा असं वाटतं, त्याचप्रमाणं साऱ्या विश्वाचा मध्यबिंदु म्हणजे माणूस असं तुम्हां लोकांना वाटतं. एखाद्या उंच माणसाला आपल्या उंचीची घमेंड वाटते तेव्हां त्याच्या हें लक्षांत येत नाही, कीं तो उंच म्हणजे इतर माणसांपेक्षां उंच; ताडाच्या झाडाशी तुलना केली तर तो ठेंगूच ! ताडाच्या झाडाला जर बोलतां येईल तर या घमेंडखोराला तें मोठ्यांदा हंसून सांगेल, 'क्षुद्र कीटका, किती रे ठेंगणा तूं !' चराचर सृष्टींत माणसाला तूं जें महत्त्व देतोस तोहि एक यांतलाच प्रकार आहे. "

“ अहो शहाणे, ” मी माझ्या मित्राला म्हणालों, “ तुमच्या त्या ताडाच्या झाडाला बोलतां येईल तेव्हां हंसूं द्या त्याला माणसाला ठेंगू म्हणून; पण तोंपर्यंत माणसांना आपल्या उंचीची घमेंड मिरवायला कांहीं हरकत नाही. तुम्हा आइन्स्टीन् आणि त्याचं तेंसापेक्षतेचं तत्त्वज्ञान मला कळतं. पण आपण माणसं आहोंत, तेव्हां माणसांच्याच दृष्टीनं सर्व गोष्टींचा आपण विचार करावा हें बरं. आपण झाडं किंवा जनावरं झालों, मग त्या दृष्टीनं आपण विचार करूं, हं ! ”

माणसाला त्याच्या क्षुद्रपणाची वेळोवेळीं आठवण करून देणाऱ्या या तत्त्ववेत्त्यांचा खरोखरच मला राग येतो. माणसानें माणसाच्या दृष्टीनें प्रत्येक गोष्टीचा विचार केला तर त्यांत चुकलें काय ? मात्र अहंपणानें फुगून गेलेल्या एखाद्या 'मी' ला विश्वाच्या संसारांतलें त्याचें योग्य स्थान केव्हां केव्हां दाखवून देणें प्राप्त असतें हें मी कबूल करतो. सबंध देशावर सर्वाधिकारित्व गाजवणाऱ्या एका हुकुमशहानें एकदां एका थोर शास्त्रज्ञाला कांहीं कारणा-मुळें बंदिखान्यांत टाकलें आणि त्याच्यापुढें छाती काढून उभा राहून तो हुकुमशहा म्हणाला :

“ मी कोण हें तुला माहीत आहे ? ”

“ हो पूर्णपणें माहीत आहे. ” तो वृद्ध शास्त्रज्ञ शांतपणें म्हणाला, “ ऐक, सांगतो. आपल्या पृथ्वीपेक्षां सहस्र कोटी पटीनं मोठे असे अनेक तारे आणि ग्रहगोल एकंदर विश्वांत आहेत. या अगणित गोलांपैकीं पृथ्वी हा एक लहानसा गोल आहे. या गोलाचा एक दशसहस्रांश भाग म्हणजे आपला देश. आपल्या देशांत एकंदर एक कोटी लोक आहेत. या लोकसंख्येचा एक

कोट्यंश भाग म्हणजे तूं ! किंवा, या साऱ्या विश्वाला जर वाळवंटाची उपमा दिली, तर वाळूंतला एक कण म्हणजे ही पृथ्वी. त्या कणांतल्या सहस्रलक्ष अणूपैकीं एक अणू आपला देश. आणि या अणूंतल्या एक कोटी परमाणूपैकीं एक परमाणु तूं ! कळलं तूं कोण आहेस तें ? ”

या शास्त्रज्ञाचें म्हणणें अगदीं खरें आहे. आणि तरीहि माणसें आहेत म्हणूनच मला जगाची किंमत वाटते. ‘तुला तुझा देश प्रिय वाटतो का ?’ असें कांहीं लोक विचारतात, तेव्हां ‘तो मला अत्यंत प्रिय वाटतो,’ असें मी मोठ्या अभिमानानें सांगतो. पण याचा अर्थ असा नव्हे, कीं हिंदुस्थान या नांवाचा जमिनीचा एक भला मोठा त्रिकोणी तुकडा आहे तो मला अत्यंत प्रिय वाटतो. एवढे किंवा याहूनहि मोठे जमिनीचे तुकडे कितीतरी आहेत. मला हिंदुस्थान माझा वाटतो याचें कारण त्यांत माझे हिंदी लोक आहेत म्हणून. जमिनीची आणि दगडधोंड्याची मला मुळींच किंमत वाटत नाही.

या दगडधोंड्यांवरून मला आठवण झाली. इतिहासप्रसिद्ध स्थळें पाहण्याची लहानपणीं मला मोठी हौस होती. अलिकडे मात्र मला तसें मुळींच वाटत नाही. आणि त्याला कारणें आहेत. वसईच्या वेढ्याची रोमांचकारी हकीकत लहानपणीं एकदां मी वाचली. ‘किल्ला सर होत नसेल तर तोफेच्या गोळ्यांनं माझं डोकं उडवा आणि तें किल्ल्यांत जाऊन पडेल असं करा !’ हे अंतःकरण थरारून टाकणारे चिमाजीअप्पाचे शब्द माझ्या कानांत घुमूं लागले; आणि वसईचा किल्ला पाहण्याची अनिवार इच्छा मला झाली. कांहीं दिवसांनीं खरोखरच तो किल्ला पाहायला मी गेलों. मला आनंद तर झाला नाहीच; उलट गवत वाढलेलें तें ओसाड ठिकाण, ते काळवंडलेले दगड आणि त्या भकास भिंती पाहून विलक्षण खिन्नता माझ्या मनाला आली. आपल्या देशाच्या गतवैभवाची आठवण होऊन मला दुःख झालें, अशांतला मुळींच प्रकार नाही. गतवैभवांपेक्षांहि मोठें वैभव माझ्या देशापुढें वाढून ठेवलें आहे असें मला वाटतें. आपल्या मनांत एखाद्या ऐतिहासिक स्थळाचा जेव्हां विचार येतो तेव्हां पराक्रमी पुरुष आपलीं वीर्यशाली कृत्यें करीत आहेत, असें माणसांनीं गजबजलेलें जिवंत चित्र आपल्या डोळ्यांपुढें उभें राहतें. आणि आपण प्रत्यक्ष पाहायला जातो तेव्हां दृष्टीला पडतात हीं कांदेरी

झुडुपें आणि हे फुटके दगड ! अशी दारुण निराशा झाल्यामुळेच आपल्या मनाला खिन्नता येते. या दगडधोंड्यांना काय पाहायचें ? या स्थळांची प्रेक्षणीयता, ती धिप्पाड माणसें एथें वावरत होती तेव्हां.

म्हणूनच अलिकडे मला कुणी एखादा जुना किल्ला किंवा पुराणा राजवाडा पाहायला बोलावले कीं मी त्यांना स्पष्ट सांगतो, “ते पडके वुरूज, त्या कोसळणाऱ्या भिंती व कोळिष्टकांनीं भरलेले ते काळोखे कोनाडे पाहून दुःखी-कष्टी होऊन परत यावंसं मला वाटत नाही. त्यापेक्षां घरच्या घरीं डोळे मिटून स्वस्थ बसण्यांत, आणि लाल मुंडाशीं डोक्याला बांधलेले असंख्य मावळे भाले-घरच्या हातांत घेऊन आणि पाठीला ढाली बांधून तोरणा किल्ल्याच्या तटावर चढत आहेत, आणि आपल्या काळ्या घोडीवर स्वार झालेले तरुण, तेजःपुंज शिवाजीराजे विजेंसारख्या तळपणाऱ्या आपल्या तलवारीनं त्यांना पुढचा मार्ग दाखवीत आहेत, असं चित्र डोळ्यांपुढं रंगवण्यांत आणि त्यांत कांहीं क्षण रंगून जाण्यांतच मला अधिक मौज वाटते.”

छे, छे दगडधोंड्यांचें जग मला नको. ज्यांच्यावर मी प्रेम करूं शकतो किंवा ज्यांचा मी द्वेष करतो अशीं का होईनात, पण हाडामांसाचीं, गरम रक्ताचीं माणसें ज्यांत आहेत, ज्यांत एकमेकांचे रसरशीत हात आम्ही हातांत घेऊं शकतो, एकमेकांचे काळेगोरे, कुरूप सुरूप चेहरे पाहून दुःखी किंवा सुखी होतो, आणि जिथें माणसांच्या उष्ण श्वासांनीं गरम झालेल्या वातावरणांत आम्ही श्वासोच्छ्वास करूं शकतो असेंच जग मला हवें.

अभ्यास

१. फडके यांची 'एक रात्र आणि पहांट' (गुजगोष्ठी) ही गुजगोष्ठी वाचा.

२. फडके व काणेकर या दोघांनाहि जवळजवळ एकच गोष्ट सांगावयाची असून त्यांचे लघुनिबंध किती भिन्न झाले आहेत तें पहा. त्यांची तुलना करून लघुनिबंधांचीं लक्षणे निश्चित करण्यांचा प्रयत्न करा.

३. 'दगड-धोंड्याचें जग मला नको' असें काणेकर कां म्हणतात ? 'राबिन्सन क्रूसो' ही कथा काणेकरांच्या प्रतिपादनाला पाषक आहे कीं विरोधक आहे ?

परिचय

काणेकर समतेचे मोठे पुरस्कर्ते आहेत. पण सर्व माणसांच्या समतेच्या कल्पना सारख्या नसतात, किंबहुना कुठल्याहि चांगल्या तत्त्वाविषयीच्या अनेकांच्या कल्पना संकुचितच नव्हे तर विकृतहि असतात, हे त्यांना पूर्णपणे ठाऊक आहे. आपल्याला प्रिय असलेल्या व्यक्तीचे अथवा तत्त्वाचे वैगुण्य (Weak point) निबंधकार सुखासुखी मान्य करणार नाही. मात्र लघु-निबंधकार त्या वैगुण्याची मनमोकळेपणाने मीमांसा करू शकतो. निबंधकार हा वक्त्यासारखा असतो. व्याख्याता कितीहि प्रामाणिक असला तरी मनांतल्या सर्वच गोष्टी कांहीं त्याला व्यासपीठावरून बोलून दाखावितां येत नाहीत. उलट लघुनिबंधकार हा खाजगी बैठकींतल्या संभाषणासारखा असतो. त्यामुळे त्याला कुठलीहि गोष्ट आपल्या वाचकांपासून लपविण्याची आवश्यकता वाटत नाही.

मनुष्यस्वभावाकडे काणेकर किती बारकाईने पाहू शकतात हे या निबंधा-वरून दिसून येईल.

गेल्या वर्षसहा माहिन्यांत मी कामाकरितां मुंबईच्या बाहेर फिरत राहिल्या. मुळें गणूकाकांची आणि माझी फुरसदीची अशी भेटच झाली नव्हती. अलिकडे मी मुंबईतच येऊन राहिलों आहे हे कळल्याबरोबर गणूकाका पर-वांच मला भेटावयाला आले. मी लो. टिळकांच्या राजकीय लेखांचा संग्रह वाचीत बसलों होतो.

“काय रे, काय चाललं आहे ?” काकांनीं आंत शिरतां शिरतांच प्रश्न केला.

“काहीं नाही, लो. टिळकांचे लेख वाचतोंय सहज.” मी पुस्तक बंद करीत उत्तर दिलें.

“माहीत आहेत रे तुझे मोठे टिळक ! आमच्याच शाळेंत होता तो !” काका रुमाल काढून ठेवून कपाळावरचा घाम पुशीत बसतां बसतां उद्गारले.

काकांच्या त्या उद्गारांची आठवण झाली, कीं मला हंसूं येतें. म्हणजे काकांचें म्हणणें काय, कीं आपल्याबरोबर जो माणूस शिकत होता तो मोठा कसा असेल ? छे, छे ! मला नाही वाटत काकांचें म्हणणें असें असेल. थोड्या-बहुत प्रमाणांत का होईना, पण अहंगंडानें (Ego-Complex) पछाडलेला मनुष्यस्वभाव लक्षांत घेतां स्वतःकडे कमीपणा व्यावयाचा काकांचा हेतु असेल असें मला म्हणवत नाही. माझ्याबरोबर शिकणारा माणूस जास्तीत जास्त माझ्याइतकाच मोठा, किंवा सर्वसाधारणपणें माझ्याइतकाच लहान असावा असा न कळत का होईना पण काकांच्या अंतर्मनांतला हेतु असावा. नाही तर मी म्हणतों, काकांसारख्या साध्या आणि सीध्या माणसाला टिळकांसारख्या मोठ्या माणसासंबंधी अवमानगर्भ शब्द वापरण्याचा मोह कां व्हावा ? काकांच्या शाळेंत शिकत होते हा काय टिळकांचा अपराध ?

अर्थात् यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें काहींच नाही. सर्वसाधारण माणसांना —आणि मानवी समाजांतलीं बहुसंख्याक माणसें सर्वसाधारणच असतात— आपल्यापैकी आपल्यासारखाच एक आपल्यापुढें किंवा आपल्या वर गेलेला पाहून कसेसेंच वाटलें तर नवल नाही. पश्यांत नाही का आपण पाहात ? एखादा पक्षी जर माणसांत मिसळून माणसाळला, आणि तो आपल्या जात-भाईच्या तडाख्यांत सांपडला तर त्याला ते टोंचून टोंचून मारून नाही का टाकीत ? अर्थात् मानवी प्राणी सुधारलेला असल्यामुळें तो शब्दशल्यांनीं टोंचतो इतकेंच !

माझ्या मते मानवी मनांत उपजतच असलेल्या समतेच्या आवडीचें हें एक स्वरूप आहे. मात्र ही समतेची आवड याच स्वरूपांत राहावी कीं तिनें निराळें स्वरूप घ्यावें, हा वादाचा प्रश्न आहे. वर गेलेल्याला खालीं असलेल्या बहु-संख्याकांनीं आपल्याबरोबर खालीं ओढून खालच्या पातळींत समता प्रस्थापित

करावयाची, की आपणच वर जाण्याचा प्रयत्न करून वर गेलेल्यांच्या उच्च भूमिकेवर साम्य साधावयाचें ? मला वाटतें, माणसाला समतेची आवड असावी; पण ती दुसऱ्या तऱ्हेच्या समतेची ! मात्र बहुतेक माणसें समता साधण्याचा प्रयत्न करतात तो वर गेलेल्यांचे पाय खाली ओढण्याचा प्रयत्न करून !

सुरुवातीला सांगितलेलें आमच्या गणूकाकांचेंच उदाहरण घ्या ना. किंवा आजकाल वृत्तपत्रसृष्टींत घोंघावणारीं टोपणनांवीं वाङ्मयचिलटें घ्या. हे कवडी-किंमत उदरभरू वाटेल त्या लहानमोठ्या साहित्यिकाला किंवा सुप्रसिद्ध राजकीय पुढाऱ्याला वेळीं अवेळीं वैयक्तिक टीकेचे चावे घेत असतात. अमुक-अमुक कवीचें काव्य टाकाऊ आहे; कारण त्यानें एकापेक्षां अधिक वायका केल्या आहेत ! तमक्या राजकीय पुढाऱ्याची देशभक्ति नकली आहे; कारण त्यानें स्वतःच्या मुलांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था करून ठेवली आहे ! न्यून-गंडानें (Inferiority Complex) जर्जर झालेल्या या प्राण्यांना स्वतःच्या क्षुद्र दुःखीकष्टी, मनापुढें हेंच सिद्ध करावयाचें असतें, कीं मला कविता लिहितां येत नसतील, पण मी जन्मभर एका स्त्रीशीं इमानानें वागतों आहे कीं नाही ? झालें तर मग. तो कवि कसला आला आहे माझ्यापेक्षां श्रेष्ठ ! मीहि कांहीं कमी नाही ! पोटाकरितां वर्तमानपत्राच्या कचेरींत खड्डेघाशी आणि जाहिराती मिळविण्याची हमाली करण्यापलीकडे माझ्या हातून दुसरें कांहींच सकार्य झालें नसेल; पण देशकार्य करणाऱ्या त्या लोकांप्रिय पुढाऱ्याचा स्वार्थत्याग माझ्यापेक्षां कांहीं मोठा नाही. त्यानेंहि आपल्या मुलांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था केलीच आहे कीं नाही ! वर वर्णिलेल्या विकृत समतेची आवड हीच अशा तऱ्हेच्या तिरस्करणीय वैयक्तिक टीकेच्या मुळाशीं असते.

उपरोक्त वाङ्मयचिलटें ज्याच्यावर नेहमीं जिभल्या चाटीत तुटून पडतात अशा माझ्या एका साहित्यिक मित्राजवळ मी एकदां सहानुभूति व्यक्त करून 'तू उत्तर कां देत नाहीस ?' म्हणून विचारलें असतां पुढील मानी जबाब त्यानें मला दिला :

“सिंहाची आयाळ उंदीर कुरतडतात, म्हणून उंदराची शेपटी सिंह कुरतडीत नाही !”

दर्पोक्तीच्या उग्र दर्पानें त्याची ही शब्दपंक्ती घमघमत असली, तरी अंतः-

करण उचंबळून टाकण्याची तिच्यांत खास शक्ति आहे. त्याचे ते भव्य शब्द मला फार आवडतात.

अभ्यास

१. ' समतेच्या दोन तऱ्हा आहेत ' असें काणेकर म्हणतात. या दोन्ही तऱ्हांचें स्वरूप उदाहरणें देऊन स्पष्ट करा.
२. बोरकरांचा ' पूर्णतेची तहान ' (कागदी होड्या) हा लघु-निबंध वाचा.
३. ' सिंहाची आयाळ उंदीर कुरतडतात, म्हणून कांहीं उंदराची शेपटी सिंह कुरतडत नाही ' या वाक्यानें लेखकानें लघुनिबंधाचा शेवट किती परिणामकारक केला आहे तें पहा. या संग्रहांतल्या इतर निबंधांतलीं अशीं वाक्यें शोधून काढा.

परिचय

एखाद्या काव्यात्म अथवा मजेदार कल्पनेचें लहानसें सूत्र हातीं वेऊन त्याच्याशीं खेळत खेळत लघुनिबंध निर्माण करण्याची एक पद्धत आहे. तत्त्व-चिंतन व प्रचार हे काणेकरांचे विशेष असल्यामुळें केवळ कल्पनाविलासानें रमणीय झालेले लघुनिबंध त्यांनीं फारसे लिहिले नाहीत. मात्र 'देवदारु व चक्रवाक' हा निबंध वाचून या प्रकारचें लेखन त्यांनीं हौसेनें करायला हवें असें वाटल्यावांचून राहत नाही. 'चांदरातीं' तले कवि काणेकर 'पिकल्या पानां' पासून 'उघड्या खिडक्यां' पर्यंत फारसे कुठेंच दिसत नाहीत. त्यांचें दर्शन रसिकांना अशा प्रकारच्या निबंधांत निश्चित होऊं शकेल.

सर्वांनाच असं होतं कीं काय कुणाला ठाऊक ! मला मात्र असं केव्हां केव्हां होतं खरं. गेलीं पंचवीस तीस वर्षे मुंबईच्या एका विशिष्ट रस्त्यावरून मी जातां येतां आहे. पण परवां एक मोठी गंमत झाली. रस्त्यावरून जातांना नेहमीं आपण समोर पाहात चालतो. त्या रस्त्यावरून जातांना परवां सहज मी वर मान केली आणि मला आश्चर्याचा धक्काच बसला ! माझ्या दृष्टीला पडलेली इमारत इतकी सात मजले उंच असेल, आणि तिच्या शेवटच्या मजल्यावरील दगडी कमानीवर इतक्या सुंदर चित्राकृती कोरलेल्या असतील, असं मला पूर्वीं कधींच वाटलं नव्हतं. गेलीं पंचवीस-तीस वर्षे ती इमारत त्या जागेवर आहे; गेलीं पंचवीस तीस वर्षे त्या रस्त्यानं मी अगणित वेळां गेलों आहे; पण त्या

इमारतीची ही भव्यता आणि हे सौंदर्य परवां मी सहज मान वर केली तेव्हां माझ्या दृष्टीला पडलं. किती तरी वेळ माझं मलाच आश्चर्य वाटत होतं आणि मी त्या इमारतीकडे पाहात उभा होतो.

आणि असाच अनुभव कांहीं कांहीं शब्दांतल्या बाबतीत मला आला आहे. एखाद्या खेळण्याच्या बाबतीत लहानपणीं होतं ना, तसंच शब्दांच्या बाबतीत माझं झालं आहे. लहानपणीं कुणी तरी मला एक रंगीत पेटी बक्षीस दिली होती. दोनचार महिने त्या पेटीचं कौतुक केल्यानंतर मुलांच्या नेहमींच्या सवयीप्रमाणं त्या पेटीवरचं माझं लक्ष उडालं आणि ती अडगळीत पडलेल्या इतर खेळण्यांत जाऊन पडली. वर्ष दोन वर्षांनी ती अडगळ चिवडीत असता ती पेटी माझ्या हातीं आली आणि उगाच त्या पेटीवर इकडेतिकडे मी टिचक्यां मारूं लागलों ! एक टिचकी चुकून नेमकी त्या पेटीत असलेल्या कुठल्या तरी कळेवर बसली आणि त्या पेटीतून एक क्षण दोन क्षण टिन् टिन्... टण्...टण्... अशी सुंदर स्वरमालिका बाहेर पडली. त्या पेटीत अशी कांहीं कळ असेल हे पूर्वी मला माहीतच नव्हतं. मला ती एक साधी रंगीत पेटी वाटत होती. त्या पेटीतली ही नवीन गंमत अनुभवाला आल्याबरोबर माझ्या आनंदाला पारावार उरला नाही. या खेळण्यासारखंच पुष्कळ वेळां कांहीं शब्दांचं होतं. ते शब्द अनेक वेळां आपण पाहत असतो, ऐकत असतो, वापरीत असतो, त्यांचा अर्थ आपणाला पूर्णपणानं अवगत असतो; पण त्यांच्यांत दडलेलं एखादं अननुभूत सौंदर्य एकदम अनपेक्षितपणं केव्हां केव्हां आपल्या दृष्टीला पडतं.

देवदारु आणि चक्रवाक या दोन संस्कृत शब्दांतलं अदृष्टपूर्व सौंदर्य असंच माझ्या एकदां नजरेला आलं. देवदारु म्हणजे देवदाराचं झाड. एक विशिष्ट प्रकारचं लांकूड या झाडापासून मिळतं आणि त्याचे अनेक उपयोग आपण करतो; एवढं आपणा सर्वांना माहीत आहे. अमकं देवदाराचं लांकूड हेंहि आपण ओळखूं शकतो. पण देवदारु—देवांचा वृक्ष—हेंच नांव या झाडाला कां दिलं असेल याचा विचार आपल्या डोक्यांत कधी येतो का ? माझ्या डोक्यांत तरी कधी आला नव्हता. खुर्ची या शब्दाचा विचार करतांना 'खु' आणि 'ची' या अक्षरांना कांहीं अर्थ असेल हा विचार जसा आपण कधी करीत नाही, त्याप्रमाणंच देव व दारु या

कांहीं अर्थ असेल असं मला वाटत नव्हतं. खुर्ची म्हणजे अमुक एक वस्तु त्याप्रमाणंच देवदार म्हणजे अमुक एक झाड, इतकंच. पण काश्मीरांत फिरत असतांना या शब्दामागं दडलेला भव्योदात्त अर्थ एकदम माझ्या ध्यानांत आला. जीं झाडं पाहून देवदारु हें नांव संस्कृत भाषेंत स्फुरलं असेल तीं खरीं देवदारुचीं झाडं काश्मीरांतच दिसतात. बरीचशी संस्कृत भाषा याच प्रदेशांत बनली आणि कालिदासादि संस्कृत कवि याच वनश्रींचं अनेक वेळां वर्णन करतात. काश्मीरांतला हा देवदारु माडाइतका किंवा माडापेक्षांहि उंच सरळ आकाशांत गेलेला असतो. निळसर हिरव्या रंगाच्या त्याच्या निविड पर्णसंभाराचा घेर खालीं केवढा तरी मोठा असतो आणि तो लहान होत होत वर शेंड्याकडे देवळाच्या कळसाप्रमाणं अगदीं निमुळता होतो. देवालय्याची किंवा चर्चची इमारत मुद्दाम एका विशिष्ट पद्धतीनं बांधलेली असते. वर निमुळती होत होत तिचा कळस उंच आकाशांत गेलेला असतो. हेतु हा, कीं पाहणाराचं मन वर, उंच, आकाशाकडे, देवाच्या निवासस्थानाकडे ओढलं जावं.

एखादं भव्य देवालय पाहतांना जशा पवित्र मंगल भावना मनांत जागृत होतात, अगदीं तशाच भावना काश्मीरांतला हा भव्य सुंदर देवदारु पाहतांना अनुभवाला येऊन मन प्रसन्न होतं. हा वृक्ष पाहिल्याबरोबर ज्यानं कुणी देवदारु हें नांव त्याला पाहिल्यांदा दिलं असेल, त्याच्या तोंडांतून तो शब्द अगदीं सहज बाहेर पडला असेल. तो धिप्पाड, भव्य, सुंदर वृक्ष पाहिल्याबरोबर तो माणूस उद्गारला असेल, “ हीं इतर सटरफटर वृक्षझाडं आम्हां माणसांचीं—हा महान् वृक्ष देवांचा वृक्ष—देवदारु ! ” काश्मीरांतला देवदारु पाहिल्याबरोबर ‘ देवदारु ’ या शब्दांतला हा सर्व अर्थ क्षणांत माझ्या डोळ्यांसमोर उभा राहिला.

देवदारु या शब्दाप्रमाणंच चक्रवाक् हा शब्द कित्येक वर्षे संस्कृत वाङ्मयांत मी वाचतो आहे. चक्रवाक् हा एक पक्षी आहे. रात्र झाली कीं, चक्रवाक् आणि चक्रवाकी या दोघांच्या मध्यें फक्त एक कमळाचं पान असतं; पण तीं एकमेकांना दिसत नाहीत आणि सारी रात्र दोघांना विरहव्याकुलतेत काढावी लागते, असा संस्कृत वाङ्मयांत एक सुंदर संकेत आहे. हें सर्व मला माहीत होतं. पण चक्र आणि वाक् हे चक्रवाक् या नावांतले दोन्ही भाग किती अर्थ-

पूर्ण आहेत याचा अनुभव असाच एकाएकी काश्मीरांतच मला आला. एका लहान गांवांत नदीच्या कांठाशी असलेल्या एका हॉटेलांत मी राहात होतो. मध्यरात्री मी सहज जागा झालो. पहाडावरून उड्या मारीत वाहणाऱ्या नदीच्या पाण्याचा धो-धो असा आवाज आणि आजूबाजूच्या प्रचंड पहाडावरील गर्द झाडीतून येणारा किरर ध्वनि कानांवर येत होता. पण या सर्व आवाजांना मागं टाकणारा एक चमत्कारिक सूर माझ्या कानांवर पडू लागला. कुणी तरी दोन पक्षी आळीपाळीनं आक्रंदन करीत होते. एकाचा करुण आर्त सूर चढत चढत वर जाई; आणि तो हवेंत विलीन होतो न होतो तोंच दुसऱ्याचा वेगळा पण तितकाच आर्त करुण स्वर त्या हांकेला उत्तर देई.

आणि हे स्वर इतके भेदक होते कीं, किती तरी वेळ मी ते ऐकतच राहिलो. नोकराला जागा करून हे कोण पक्षी आहेत, म्हणून विचारतां, त्यानें कांहीं तरी काश्मीरी नांव सांगितलं आणि नदीकांठीं असणारे हे पक्षी संबंध रात्रभर असाच आवाज करीत असतात असं तो म्हणाला. मी झोंपण्याचा प्रयत्न करूं लागलो; पण ते सूर अविरत माझ्या कानांवर पडत होते. मला ते दुसरं कांहीं सुचूंच देईनात ! किती वेळानं मला झोंप लागली कुणाला ठाऊक, पण सकाळीं जागा झाल्याबरोबर ते सूर ऐकू येत नव्हते. तरीहि सारखे तेच माझ्या कानांत घुमत होते. एकदम माझ्या डोक्यांत कल्पना चमकली. हीच ती चक्रवाकांची जोडी. एकदां पहिल्याचे विशिष्ट सूर, नंतर दुसऱ्याचे, नंतर पहिल्याचे, नंतर पुन्हां दुसऱ्याचे असं सारखं रात्रभर त्यांच्या वाचेचं चक्र चालू असतं म्हणून ते चक्रवाक् ! एकानं हांक मारायची आणि दुसऱ्यानें तिला साद घायची. अशा त्यांच्या त्या स्वरमालिकेत इतकी विलक्षण आर्तता असते कीं, हे दोन पक्षी अगदीं एकमेकांजवळ असून कांहीं तरी कारणानं एकमेकांपाशीं जाऊं शकत नाहींत ही कल्पना कुणाच्याहि मनांत अगदीं सहजासहजीं यावी. रात्रीच्या वेळीं त्या पक्ष्यांचं चाललेलं ते अविरत आक्रंदन कानांवर पडल्याबरोबर कमल पत्रानं दोघं दुरावल्याचा तो मनोहर संकेत एखाद्या संस्कृत कवीच्या मनांत अगदीं सहज संभवला असेल, यांत नवल नाहीं.

अभ्यास

१. कुसुमावती देशपांडे यांचा 'माध्यान्ह' (दीपदान) हा लघु-निबंध वाचा.

२. लेखकांनी 'देवदारु व चक्रवाक' या अतिपरिचयामुळे सामान्य वाटणाऱ्या शब्दांच्या आड लपलेले असामान्य सौंदर्य या निबंधांत दिग्दर्शित केले आहे. अतिपरिचित स्थळांतहि असेच अदृश्य सौंदर्य असते. ते शोधून काढण्याचा प्रयत्न करा.

३. 'दोन मेणबत्त्या' वा 'देवदारु आणि चक्रवाक' या दोन निबंधांचे आरंभ आणि शेवट यांचा कलात्मक दृष्टीने तुलना करा. दुसरा निबंध एकदम संपला असे वाटून तुम्हांला तुटकपणाची जाणीव होते काय ?

परिचय

स्वाक्षरीबरोबर संदेश हवाच असा हट्ट धरणान्या विद्यार्थ्यांना काणेकर नेहमीं काय लिहून देतात ते मला ठाऊक नाही. काव्यात्म मनाला सुखवील असें कांहीं ते बहुधा लिहून देत नसावेत ! कारण ते कवि असले तरी त्यांची वृत्ति स्वप्नाळु नाही. एखाद्या संदेशवाल्या कुमारानें ' चंद्रावरच मला कांहीं तरी लिहून द्या ' असा हट्ट धाला तर काणेकर मिस्तिकलपणानें त्याच्याकडे पाहत लिहूं लागतील, ' मनुष्यानं आकाशांतला चंद्र धरण्याचा खुशाल प्रयत्न करावा. त्यांत त्याला चांगला व्यायाम होईल. मात्र ही धडपड करतांना पृथ्वीवर वट्ट रोंवलेले आपले पाय त्यानें डळमळीत होऊं देऊं नयेत. '

या निबंधांतहि ते असेंच एक व्यावहारिक सत्य सांगत आहेत. मनुष्याच्या अनेक दुःखांचें मूळ त्याच्या स्वतःविषयीच्या अवास्तव कल्पनांतच असतें. पत्त्यांचे बंगले बांधायचे आणि ते वाऱ्यानें कोसळले म्हणून रडत बसायचे असा सर्वसामान्य मनुष्याचा स्वभाव आहे, पण आयुष्यांतला खरा पुरुषार्थ हुरळून हंसण्यांत किंवा हताश होऊन रडण्यांत नाही, तो वस्तुस्थिति न विसरतां पुढें पाऊल टाकण्याच्या ईर्ष्येनें लढण्यांत आहे. म्हणून काणेकर म्हणतात, ' आपल्या अंतिम असहायतेची जाणीव ठेवून काम करणारा माणूसच खरा कर्मयोगी होतो. कारण त्याची निराशा कधींच होत नाही. '

त्या दिवशीं स्वतःवर आणि यच्चयावत् जगावर मी अगदीं खूष होतो. सर्व गोष्टी माझ्या मनासारख्या झाल्या होत्या, आणि जगांत उणीव म्हणून

मला कसली भासत नव्हती. मला वाटते, स्वतःशीं हंसत हंसत मी शीळसुद्धां घालीत असेन ! टूममध्ये वसून सकाळच्या प्रहरी मी कुठेंतरी जात होतो. इतक्यांत दुःखीकष्टी चेहऱ्याच्या एका भिकाऱ्याने आर्त स्वरांत माझ्याकडे भीक मागितली. ताबडतोब मी खिशांत हात घातला, आणि त्या भिकाऱ्याला एक संबंध पैसा देऊन टाकला ! परोपकारी म्हणून माझी ख्याति नव्हती. पण त्या दिवशीं सकाळीं माझे मन इतक्या उदात्त वातावरणांत वावरत होतें कीं कसलाहि विसंवादी सूर म्हणून मला जगांत नको होता. तो पैसा दिल्यावर तर मला माझे मन अधिकच उंच गेल्यासारखें वाटलें. श्रीकृष्ण परमात्मा किंवा भगवान् बुद्ध यांच्या चित्रांत त्यांच्या डोक्याभोंवतीं जसें एक तेजोवलय असतें तसलेंच तेजोवलय माझ्याहि डोक्याभोंवतीं त्या क्षणीं तरळत असावें असें मला वाटलें, आणि टूममधले सगळे लोक सकाळीं आदरानें माझ्या डोक्याकडे पाहात असतील म्हणून हंसत-मुखानें मी आजुवाजूला पाहिलें ! मला या क्षणाला जसें वाटतें आहे तसेंच कायमचें वाटणें म्हणजे मनाचा मोठेपणा किंवा महात्मेपणा, असें मला वाटलें. एखाद्या महात्म्याला 'तुला नेहमीं असेंच वाटतें काय ?' असा प्रश्न जाऊन विचारावा असाहि विचार माझ्या मनांत आला. पण या प्रश्नाचें उत्तर देईल तो महात्मा कसला ? स्वतःच्या मोठेपणाची जाणीव असणें हा मुळीं मोठेपणाच नव्हे !

सामान्य माणसें आणि मोठीं माणसें यांतला फरक हाच कीं आमच्या मनांत केव्हांतरी चुकून असे क्षण उद्भवतात, आणि मोठ्या माणसांचीं मनें चोवीस तास या उच्च पातळीवर तरळत असतात ! मी मनार्शीं निश्चय केला, कीं वस्स, आतां या क्षणाला माझे मन ज्या उदात्त भूमिकेवर आहे तिच्यावरून त्याला खालीं म्हणून येऊं घ्यायचें नाहीं. मला वाटते, माझ्या डोक्याभोंवतालचें तें तेजोवलय या क्षणाला अधिकच उजळलें असावें ! इतक्यांत टूमचा कंडकटर तिकीट मागायला आला, आणि तिकिटाकरतां त्याला मी दिलेला आणा थोडा गुळगुळीत आहे म्हणून माझ्याशीं हुज्जत घालूं लागला. मी चिडून खूप वादविवाद केला, पण तो दांडगट माणूस दुसरा आणा घेतल्याशिवाय तिथून हालेना. शेवटीं मनांतून असंख्य शिष्या मोजीत मी त्याला दुसरा आणा

दिला. तें तेजोवलय, तें उदात्त वातावरण पार पळालें होतें ! क्षुद्र बाजारी वृत्तींनीं माझे मन भरून गेलें होतें. एक आणा फुकट गेला म्हणून माझा जीव बेचैन झाला होता. आपला उदात्त निश्चय एका क्षणांत खाली कोसळलेला पाहून मला आश्चर्य वाटलें; आणि माझे मलाच हंसूं आलें. तेव्हांपासून मी निश्चय केला कीं कसला निश्चय म्हणून करावयाचा नाही ! आपणाला कांहीं महात्मा होणें शक्य नाही ! आम्ही मारे आयुष्याचें वेळापत्रक तयार करतो. पण आमच्या स्वतःच्या मनाचासुद्धां आम्हांला थांग नसतो ! आणि त्या वेळापत्रकाचा असा हा विचका होतो ! मानवानें आतांपर्यंत निरुगांवर अनेक विजय मिळविले आहेत. पण त्याच्या स्वतःच्या मनोविश्वांत आणि बाहेरल्या भौतिक विश्वांत इतक्या अज्ञात पण प्रभावशाली अशा शक्ती अजून-हि वावरत आहेत, कीं त्यानें मोठ्या काळजीपूर्वक रचलेले निश्चयांच्या पत्त्यांचे बंगले त्या एका फुंकरीनें ढांसळून टाकतात ! यावर मला कुणी म्हणेल, कीं स्वतःच्या असहायतेची इतक्या तीव्रतेनें जाणीव करून देणाऱ्या तुमच्या या दैववादी तत्त्वज्ञानाप्रमाणें माणसें जर चालायला लागलीं, तर जगांत कांहीं करायलाच नको. कुठल्या क्षणाला मृत्यु येईल याचा नेम नसल्यामुळें उद्यां काय करायचें तेंसुद्धां माणसानें ठरवूं नये कीं काय ? किंवा अचानकपणें घरणीकंप होतो म्हणून कुणी घरेंच बांधूं नयेत कीं काय ? या आरोपांचा मी जोरानें इन्कार करतो. माझे असें सुळींच म्हणणें नाही, कीं ' होणारें न चुकेल होइल जरी ब्रह्मा तथा आडवा ' या महामंत्राचा जप करीत माणसानें कांहीं न करतां भवितव्याची वाट पहात स्वस्थ बसावें. आणि माझ्यासारख्यानें कितीहि सांगितलें तरी मनुष्यप्राणी असला उपदेश थोडाच ऐकणार आहे ! तसें असतें तर मानवजातीची आतांपर्यंत झाली आहे ही प्रगति झालीच नसती; मनुष्य जंगलांत उड्या मारणारा माकडच राहिला असता !

माझे म्हणणें इतकेंच कीं, उथळ उत्साहाच्या आहारीं जाऊन आपण स्वतःविषयी आणि जगाविषयी भलत्याच अपेक्षा करतो—कांहीं तरी अवास्तव निश्चय करून आंखीव आखाडे बांधतो. आणि एक नि एक दोन, बे दुणे चार या गणिती नियमांनीं बांधलेले जीवनासंबंधाचे आमचे आडाखे खरे झाले नाहीत कीं, मग तोंड कडू करून आम्ही भयंकर निराशावादी होतो. अशा तऱ्हेच्या उथळ उत्साहानें वाहवणारा माणूस पहिल्यांदा जितका

कदा कर्मयोगी असतो तितकाच नंतर दुबळा दैववादी होतो. अज्ञात शक्ती-समोर असहाय्य होणाऱ्या मानवाच्या मी ज्या गोष्टी सांगतो तो या उथळ उत्साहाला ताळ्यावर आणण्याकरितां—क्रियेची प्रतिक्रिया होऊन माणूस दुबळा दैववादी होऊन ये म्हणून. आपल्या अंतिम असहायतेची जाणीव ठेवून काम करणारा माणूसच खरा कर्मयोगी होतो. कारण त्याची निराशा कधीच होत नाही ! गणितशास्त्राच्या निर्जीव नियमांनीं निश्चयांचे मनोरे बांधण्यांत काय हंशील ? गणितांत एक आणि एक मिळून दोन होत असतील, तर जविनांत एक आणि एक मिळून तीन होतात !

अभ्यास

१. गिव्रानची 'कोल्हा' (सुवर्णकण) ही रूपककथा वाचा.
२. 'स्वतःच्या मोठेपणाची जाणीव असणें हा मुळीं मोठेपणाच नव्हे' या वाक्याचें विवेचन करा.
३. चांगल्या लघुनिबंधाचें एक लक्षण असें सांगतात — 'लघुनिबंधानें स्वच्छंदानें भ्रमण करावें. पण या भ्रमणांत कुठेंहि कृत्रिमपणा आहे असें—वाचकाला वाटूं नये, ' 'एक आणि एक तीन' या निबंधाचा पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध यांचा सांधा या दृष्टीनें काणेकरांनीं बेमालूम जोडला आहे किंवा नाही तें पहा.

परिचय

काणेकरांच्या खेळकर लघुनिबंधाचा हा एक नमुना आहे. पहिल्याच परिच्छेदांत ते म्हणतात, 'नेपोलियनविषयीं असें सांगतात कीं, त्याला वाटेल तेव्हां वाटेल तिथें झोंप येत असे. यामुळेच तो मला फार आवडतो. योद्धे आणि वीरपुरुष, देशभक्त आणि जगज्जेते हवे तितके मिळतील, पण असा खंदा निद्रावीर कुठें मिळेल?' असल्या नाजूक गुदगुल्यांमुळे हा निबंध मोठा आकर्षक झाला आहे. सामाजिक विषमतेवर हल्ला चढवितांना काणेकरांच्या लेखणीला जशी धार चढते तसा तिथें त्यांचा विनोदाहि उपहासाचें स्वरूप धारण करतो. पण असल्या खेळकर निबंधांत त्या विनोदाचें सौम्य आणि रम्य स्वरूप दृष्टीला पडतें. 'खुसखुशीत' या शब्दानेंच त्याचें वर्णन करणें योग्य होईल. निबंधाच्या खेळकर वातावरणाला शोभेल असेंच त्यांतलें तत्त्वचिंतन आहे. तें उग्र नाही; सुकुमार आहे.

अनेकांना अनेक कारणांसाठीं नेपोलियन आवडतो. कुणाला तो एक अद्वितीय योद्धा म्हणून आवडतो, तर कुणाला एक मोठा देशभक्त म्हणून त्याच्याविषयीं आदर वाटतो. मला मात्र तो एका निराळ्याच कारणामुळे आवडतो. नेपोलियनविषयीं असें सांगतात, कीं, त्याला वाटेल तेव्हां वाटेल तिथें झोंप येत असे. त्याची झोंप हुकमी होती. रणांगणावर शत्रूशीं तुंबळ युद्ध जुंपलेलें असतांनासुद्धां तो मध्येच घोड्यावर बसल्याबसल्या पांच दहा

मिनिटें झोंप काढून ताजातवाना होजं शकत असे. खरोखरच नेपोलियनचा मला हेवा वाटतो ! आणि यामुळेंच तो मला फार आवडतो. योद्धे आणि वीर-पुरुष, देशभक्त आणि जगज्जेते हवे तितके मिळतील, पण असा खंदा निद्रा-वीर कुठें मिळेल ?

नेपोलियनविषयी मला कमालीचा आदर कां वाटतो हें जेव्हां मी गणू-काकाना सांगितलें, तेव्हां क्षणभर ते स्तंभितच झाले, आणि नंतर रागानें दांत ओंठ खात म्हणाले, “मूर्खा, स्वतःच्या आळसावर पांघरुण घालायला एका इतिहासप्रासिद्ध पुरुषाच्या मार्गें लपायला पाहातोस काय ? आधींच मनुष्य-मात्राचं निम्मं आयुष्य झोंपेंत फुकट जातं. त्यांत दिवसा रात्री वाटेल तेव्हां झोंपा काढून तूं आपलं नव्वद टक्के आयुष्य वाया घालवतोस. आणखी उरलेलं दहा टक्के कांहीं तरी उपयुक्त किंवा चांगलं काम करीत घालवण्या-ऐवजी नेपोलियनसारख्या थोर पुरुषाच्या आयुष्यांतल्या इतर सगळ्या चांगल्या गोष्टी सोडून देऊन त्याच्या झोंपेचं उदाहरण डोळ्यांपुढें ठेवतोस काय ? नेपोलियन वाटेल तेव्हां झोंपूं शकत असे, हें तुझ्या मते त्याचं मोठे-पण ! लाज नाही वाटत सांगायला तुला ? ”

गणूकाकांनीं शिव्यांचा कितीहि वंघ्राव केला, तरी मला नाही पटत त्यांचें म्हणणें. झोंपेंत गेलेलें आयुष्य फुकट जातें असें मला वाटतच नाही मुळीं. उलट माझ्या मते जागेपणांतल्या जीवनापेक्षांही झोंपेंतलें जीवन किती तरी अधिक महत्त्वाचें नि अधिक सुंदर असतें. फार काय, पण जागेपणीं जें कधींच शक्य नाही असें सुंदर जीवन झोंपेंतच जगतां येतें ! झोंपेंत दिसणारीं गोड आणि सर्वांगसुंदर स्वप्नें जागेपणीं तुम्हांला कधीं तरी दिसतील काय ? प्रत्येक मानवी अंतःकरणाच्या गाभ्यांत अगदीं खोल दडून राहिलेली एखादी तरी अशक्य कोटीतली—वेडगळपणाची पण अत्यंत प्रिय अशी इच्छा असते. जागृत जीवनांत या इच्छेची पूर्तता तर दूरच राहो, पण ती नुसती बाहेर बोलून दाखविली, तरीसुद्धां लोक तुम्हांला वेड्यांत काढतील. या असल्या वेड्या-बगड्या इच्छांच्या सफलतेचा लोकोत्तर आनंद, स्वप्नसृष्टींत नेऊन सोडणाऱ्या झोंपेंतच तुम्हाला मिळेल.

इतरांच्या अशा काय इच्छा असतील कुणाला ठाऊक, पण सर्वजण मला हंसतील याची पूर्ण जाणीव असूनहि माझ्या एका असल्याच वेड्या इच्छेचें

उदाहरण मला सांगितल्या शिवाय रहावत नाही. लहानपणापासून ही इच्छा माझ्या मनांत दबा धरून बसलेली आहे. आणि अजूनही ती तिथे जशीच्या तशी आहे. या इच्छेच्या पूर्ततेचा अवर्णनीय आनंद मी अनेक वेळां झोंपेत चाखला आहे; आणि पुढेहि अनेक वेळां चाखीन अशी आशा आहे. हे स्वप्न गेल्या कित्येक वर्षांत मी पुन्हां पुन्हां पाहिले आहे,—किंवा अधिक समर्पक भाषेत बोलायचें म्हणजे हे स्वप्न मी 'जगलों' आहे. पक्ष्यासारखें आपणाला उडतां यावें, अशी तीव्र इच्छा लहानपणापासून माझ्या मनांत आहे ! विमानांत बसून किंवा यंत्राच्या सहाय्यानें वर उडण्यांत मला विशेष मजा नाही वाटत. आपल्या बाहूंत आणि पायांत विजेसारखी कांहीं तरी अद्भुत शक्ति स्फुरित व्हावी आणि स्वतःच्या जोरावर मन मानेल तसें हवेंत तरंगत फिरावें, ही माझी खरी इच्छा.

लहानपणीं तर अरबी भाषेतल्या सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टी किंवा पुराणांतले मारुतीचे पराक्रम वाचले कीं, मला विलक्षण उत्साह आणि आशा वाटे. घरांतलीं माणसें बाहेर गेलीं आहेत, असें पाहून किती तरी वेळां दारें बंद करून घेऊन मी सुपांची जोडी किंवा फाटक्या चादरीचे दोन तुकडे दोऱ्यांच्या सहाय्यानें हातांना आणि पायांना बांधले आहेत, आणि खांदे दुखून येईपर्यंत फडफड करून वर उडण्याचा प्रयत्न केला आहे ! अलीकडे तसा प्रयत्न मी केला नाही, पण स्वप्नांत मात्र माझा हा प्रयत्न संपूर्ण यशस्वी झाला आहे ! एक अफाट, क्षितिजापर्यंत पसरलेलें सपाट मैदान मला स्वप्नांत दिसतें. त्या मैदानांत एकाद्या शर्यतींत धांवावें त्याप्रमाणें धांवायला मी सुरुवात करतो. धांवतां धांवतां एकदम माझे दोन्ही पाय जमिनीपासून उचलले जातात, आणि मग झालेंच. कमरेवर हात ठेवून वाटेल तसा, वाटेल त्या वेगानें मी तरंगत पुढें जाऊं शकतो. झोंपाळ्यावर बसून झोंके घेतांना ज्याप्रमाणें आपण जमिनीवर जोरानें पाय दाबतो म्हणजे झोंका उंच जातो, त्याप्रमाणेंच हवेंत जितक्या जोरानें पाय दाबावे तितक्या अधिक वेगानें मी पुढें जातो ! हे स्वप्न अनेक वेळां मी पाहिले आहे,—किंवा अधिक खरें बोलायचें म्हणजे अगदीं वास्तवपर्यंत हे स्वप्न मी अनेक वेळां 'जगलों' आहे—इतक्या खरेपणानें जगलों आहे, कीं स्वप्नांतून जागा झाल्यानंतर सुद्धां एक क्षण दोन क्षण त्या अद्भुत अनुभवाची गोड भिरभिरी माझ्या पायांत भिर-

भिरत राहिली आहे. आणि आत्तां एका क्षणापूर्वी आपण जें सहजपणें केलें तें जागेपणीं कां करतां येऊं नये, अशी वेडी आशा माझ्या मनांत कैक वेळां डोकावून गेली आहे.

इहलोकांत ज्यांची भेट आपणाला पुन्हां कधींच होणार नाही अशा आपणाला सोडून गेलेल्या प्रियजनांची कांहीं क्षणापुरती का होईना, पण जवळ-जवळ जिवंत भेट एक काय ती झोंपेंतली स्वप्नसृष्टीच करूं जाणें. जगाच्या दुःखांतून सुटून जाण्याकरतां मृत्यु हा एकच उपाय आहे, असें कांहीं लोक सांगतात. त्यांना मी सांगेन, कीं बाबांनो, हा शेवटचा उपाय अमलांत आणण्यापूर्वी दुसरा एक उपाय करून पहा. मृत्यूचे सर्व फायदे ज्यांत आहेत, पण तोटा मात्र एकहि नाही अशी एक गोष्ट जगांत आहे; ती म्हणजे झोंप !

गणूकाका आणि त्यांच्यासारखे इतर शहाणे लोक डोळ्याला डोळा लागूं न देता अहर्निश काम करूं द्यात आणि नांवलौकिक, मोठेपणा मिळवूं द्यात. मी मात्र मिळेल तेव्हां आणि मिळेल तिथें उशीत डोकें खुपसणार आणि शक्य तितकें झोंपून घेणार !

अभ्यास

१. 'जागेपणीं जें कधींच शक्य नाही असें सुंदर जीवन झोंपेंतच जगतां येतें' हें काणेकरांचें म्हणणें खरें आहे काय?
२. 'गोष्टी घराकडिल मी वदतां गड्या रे' ही केशवसुतांची कविता वाचून तिच्या आधारानें एक छोटा लघुनिबंध लिहा.
३. ना. म. संत यांचा 'आजारीपणाचें सुख' (उघडे लिफाफे) हा लघुनिबंध वाचा.

परिचय

‘विनाश्रयं न तिष्ठन्ते पंडिता वनिता लताः’ असें एक संस्कृत सुभाषित आहे. कुठल्याहि सुभाषितांत पूर्ण सत्य क्वचित्च आढळतें. हा श्लोकार्थहि कांहीं त्या नियमाला अपवाद नाही. पण लतिका, ललना आणि लेखक यांच्यांतलें या सुभाषितकाराला न दिसलेलें एक निराळेंच साम्य मला नेहमी जाणवतें तें म्हणजे त्यांच्या कर्तृत्वाची जगाकडून होणारी उपेक्षा.

वेलीवर उमलणाऱ्या फुलांचें आयुष्य ओट घटकांचें असेल ! पण त्यांचें सौंदर्य आणि सुगंध हीं माणसाला किती प्रफुल्लित करूं शकतात ! स्त्रीच्या शरीरसौंदर्यापेक्षांहि तिच्या आत्म्याचें सौंदर्य मोठें आहे. त्याग, सेवा, भक्ति हीं पुरुषापेक्षां तिच्याच आत्मवेलीवर सहजतेनें फुलणारीं फुलें आहेत. पण या दृष्टीनें जग स्त्रीकडे कधींच पाहत नाही.

ललित लेखकाचेंहि हेंच दुर्दैव आहे. अपूर्ण आणि दुःखी मानवी मनापुढें तो सुंदर स्वप्नसृष्टि उभी करतो, त्या स्वप्नांच्या प्रभावानें तो त्यांचें सुप्त सामर्थ्य जागृत करतो आणि त्या जागृत झालेल्या सामर्थ्यातून जगाला नवें सुंदर स्वरूप देणारें साधुत्व जन्माला येतें. पण हें सारें कोण लक्षांत घेतो ? उद्यां कालिदास स्वर्गांत रचलेलें नवें नाटक घेऊन पृथ्वीवर उतरला तरी आमचे देशभक्त, अंमलदार, कारखानदार, डॉक्टर, वकील, झाडून सारे लोक त्याला सांगतील, ‘तुझे हें नाटक ऐकण्याइतकी सध्यां सवड नाही आम्हांला ! व्याख्यानें झोडून, सद्या ठोकून, हजाराहजारांच्या नोटा मोजून आणि प्रिस्क्रिप्शनें व कैफियती लिहून आम्हीं दमलों म्हणजे तो शीण घालविण्याकरतां तुझे नाटक आम्हीं सवडीनें वाचूं.

ललित लेखकाकडे अशा विकृत दृष्टीने पाहणाऱ्या लोकांना लेखकाने या निबंधांत चोख उत्तर दिले आहे. लालित्य आणि तत्त्वचिंतन यांचा या निबंधांत पडलेला मेळ अवश्य अभ्यासावा.

मोठ्या हुद्यावर असलेल्या माझ्या एका मित्राला एकदां मी सहज भेटायला गेलों होतो. त्या वेळेला त्याच्याबरोबरचे दोन तीन हुद्देदार गृहस्थ, एक वॉरिटर, एक प्रख्यात डॉक्टर, वगैरे बरीच मोठमोठी मंडळी त्याच्याबरोबर बोलत बसली होती. मी आंत शिरल्याबरोबर साहजिकच शिष्टाचाराप्रमाणे माझ्या मित्राने त्या सर्वांशी माझी ओळख करून दिली. आणि मोठ्या अभिमानाने माझ्याकडे पाहात तो सांगू लागला, 'हा कविता लिहितो...'. हे वाक्य उच्चारल्याबरोबर त्या इतर थोर मंडळींनी अशा तऱ्हेने 'हूं,' म्हटले, की असली क्षुल्लक गोष्ट तुम्ही सांगतां काय आणि आम्ही ऐकायची काय ! नंतर चहापाण्याच्या, जमीनजुमल्याच्या खरेदीच्या वगैरे महत्त्वपूर्ण गोष्टी सुरू झाल्या. मी मात्र अगदी शरमल्यासारखा झालों. माझा मित्र ती गोष्ट बोलला नसता तर बरे झाले असते, असे मला घाटले. मी स्वतःच्या मनाची खात्री करून देऊं लागलों, की कविता करतो त्यांत लाज वाटण्यासारखे काय आहे ? माझ्या मित्राने मी कोणाच्या मुंड्या मुरगाळतो किंवा खिसे कातरतो, असे थोडेच सांगितले ? कवि म्हणून घेण्यांत लाज कसली आली आहे ? शेक्सपीयर, शेले, कालिदास, कलापी यांच्याच जातीचा प्राणी मी ठरत नाही का ? ही कल्पना आल्याबरोबर माझे मलाच हंसू आले. एखाद्या ब्राह्मण पाणक्यानं किंवा आचार्याने संबंध हिंदुस्थानावर सत्ता गाजविणाऱ्या पेशव्यांसारखाच मीसुद्धां चित्पावन ब्राह्मण आहे, अशी हास्यास्पद तुलना करण्यासारखीच माझी बरीच कल्पना होती !

थोडा खोल विचार करतां मला त्या बड्या मंडळींनी दाखविलेल्या कवीच्या किंवा लेखकाच्या बाबतीतल्या उपेक्षावृत्तीचे विशेष आश्चर्य वाटले नाही. पण मी त्या वेळेला शरमल्यासारखा झालों, या गोष्टीची मात्र मला राहून राहून शरम वाटू लागली. समाजाच्या या मजबूत आधारस्तंभांसमोर समाजाचा आपण

एक अगदीच अनुपयुक्त घटक आहेत, अशी भावना क्षणभर का होईना, पण माझ्या मनाला चाटून गेली असावी, हीच गोष्ट माझ्या त्या शरमण्याच्या मुळार्शी असावी, असें मला वाटते. कवीला अगर लेखकाला शरमिंधे होण्याचा प्रसंग येतो, तो समाजाच्या इतर घटकांप्रमाणे त्याला स्वतःच्या व्यवसायाची दुसऱ्यांना आणि केव्हां केव्हां स्वतःलासुद्धां उपयुक्तता पटवून देतां येत नाही म्हणूनच. कलेकरतां कलेचा कुणी कितीहि आक्रोश करो, उपयुक्तता हीच मानवी जीवनांत कुठल्याहि गोष्टीची अंतिम कसोटी होय.

अशा अस्वस्थ मनःस्थितींत असतांनाच एका तरुण अमेरिकन लेखकाची एक कादंबरी मी वाचायला घेतली. प्रस्तावनेंत त्यानें स्वतःविषयी सांगितलेली एक गोष्ट वाचून माझा हर्ष गगनांत मावेना. त्याच्यावरहि माझ्यासारखाच एक शरमण्याचा प्रसंग आला होता. एखाद्या नापास झालेल्या मुलाला आपल्या वरोबरीचे दोषे तिथे मित्रहि नापास झाले आहेत, हें कळल्यावर जसा आनंद होतो, तसाच तो प्रसंग वाचून मलाहि आनंद झाला. असल्या आनंदांतकांहीं दुष्टपणा असतो, असें मला वाटत नाहीं. पण मानवी मनाचा हा एक दुवळेपणा आहे खरा. त्या लेखकाला एका गृहस्थानें सहज विचारलें, कीं कादंबऱ्या लिहिण्याचा स्वतःचा व्यवसाय आहे हें सांगावयाला तुला लाज वाटत नाही का ? तो तरुण लेखक क्षणभर गोंधळून गेला. पण नंतर त्यानें दिलेलें उत्तर मात्र त्या गृहस्थाला निरुत्तर करून टाकणारें होतें.

तो लेखक म्हणाला, “ तुम्हीं काय घंदा करतां ? ”

“ मी अँस्पिरीनच्या गोळ्या विकतो. ” त्या गृहस्थानें उत्तर दिलें.

“ मग अँस्पिरीन विकण्याच्या धंद्याची तुम्हांला लाज वाटते काय ? ”

“ छे, छे. लाज कसली ? माणसांना अत्यंत उपयुक्त अशा एका पदार्थाचा मी पुरवठा करतो, याचा मला अभिमान वाटतो. ” तो गृहस्थ उत्तरला.

“ अस्सं ! मग मानवाला अत्यंत जरूर असलेल्या सुखस्वप्नांचा मी पुरवठा करतो, आणि त्याचा मला तुमच्यापेक्षांहि अभिमान वाटतो. ” तो लेखक म्हणाला, “ कारण एक वेळ अँस्पिरीनच्या गोळ्यांशिवाय माणसाचें चालेल, पण माणसांत व इतर जनावरांत फरक हाच, कीं इतर प्राण्यांप्रमाणें माणूस खातो, पितो, औषधें घेतो; पण इतर प्राण्यांपेक्षां त्याला आणखी एका गोष्टीची अत्यंत जरूर भासते आणि त्याचमुळे तो इतर प्राण्यांपेक्षां श्रेष्ठ ठरतो.

मानवी प्राण्याला केव्हां केव्हां सुखस्वप्नांत रंगून जावेंसें वाटतें. तुमच्या व्यापारी भाषेत सांगावयाचें म्हणजे त्या सुखस्वप्नांचा मी कारखानदार आहे, स्वमजलां ?

त्या लेखकाचें उत्तर मोठें खोंचदार आणि व्यवहारकुशल आहे, यांत शंका नाही. पण मला त्या लेखकाच्याहि पुढें जावेंसें वाटतें. ललित लेखकानें निर्माण केलेलीं आणि पुस्तकाच्या दोन पुढ्यांत धरून ठेवलेलीं रंगीत सुखस्वप्नें मानवी मनाला क्षणभर गुंगवून विरंगुळा देण्याइतकेंच कार्य करतात का ? कल्पनेच्या कुंचल्यानें रंगविलेल्या आणि फक्त मनाच्या डोळ्यांना दिसणाऱ्या क्षणजीवी सामान्य सुखस्वप्नांत आणि ललित लेखकाच्या अंतःकरणांत स्फुरलेल्या आणि त्याच्या लेखणीनें चितारलेल्या चिरंतर सुखस्वप्नांत तुलनाच नाही. क्षणभंगुर सुखस्वप्नांचें गुंगवून टाकणारें तरल सौंदर्य ललितकृतींत असतेंच असतें. पण अगम्य मानवी जीवनाचा प्रतिभेच्या प्रकाशानें सुगम्य केलेला एक जिवंत खंड तिच्यांत असतो. ललितकृति म्हणजे मानवी जीवनांतला जिवंत धगधगीतपणा, पण त्यांतली अगम्यता नाही; आणि सुखस्वप्नांतलें तरल सौंदर्य, पण त्यांतली क्षणभंगुरता नाही ! कागदाच्या कपट्यांवर कायम ठसविलेलीं हीं सुखस्वप्नें आजच्याच मानवानें नव्हे, तर उद्यांच्या मानवानेंहि वाटेल तेव्हां मन मानेल तशीं अवलोकावीं आणि आपलें अपुरें मानवी जीवन पूर्णोशानें जगावें. उपयुक्तता हीच जर मानवी व्यवहारांत अंतिम कसोटी असेल, तर ललित लेखकाला स्वतःची लाज वाटायला तर नकोच नको, पण अनितलावर कुठेंहि ताठ मान करून चालावयाचा अधिकांत अधिक अधिकार त्यालाच आहे !

अभ्यास

१. 'आम्ही कोण' ही केशवसुतांची कविता वाचा.
२. 'उपयुक्तता- हीच जर मानवी व्यवहाराची अंतिम कसोटी असेल तर-' असे लेखक निबंधाच्या शेवटी म्हणतो. उपयुक्तता हाच जीवनाचा सर्वश्रेष्ठ निकष होऊं शकेल काय ? या विषयावर एक निबंध लिहा.
३. भावे यांचा 'नर्मदेतला गणपति' (पहिली उडी) हा लघु-निबंध वाचा.

परिचय

गेल्या तीन चार वर्षांत छत्री ही राज्यछत्राइटकीच दुर्मिळ गोष्ट होऊन बसली आहे. मोठ्या मुष्किलीने बाजारांत छत्री मिळवावी, ती फार महाग पडली म्हणून मनांत चडफडावे आणि शेवटी पहिल्या पावसाला तोंड देतां देतां तिने आपल्याला काऱ्या पाण्यानें अभ्यंग स्नान घालावे हा अनुभव हल्लींच्या काळांत कुणाला आलेला नाही ! काणेकरांच्या या लघुनिबंधाचा उगम अशाच एखाद्या अनुभवांत असावा. खेळकरपणांतून तत्त्वचिंतनाकडे आणि तत्त्वाकडून पुन्हां खेळकरपणाकडे ते या निबंधांत वळले आहेत.

लघुनिबंधांचे विशिष्ट असे तंत्र नसल्यामुळे ही उलटापालट सदोष आहे असे म्हणतां येणार नाही. पण तंत्राचीं बंधनें नसलेल्या कलाकृतीनें सुद्धा परिणामकारकता ही कसोटी मानलीच पाहिजे. 'माणसांचें जग' व 'मनाचे पिंजरे' या दोन निबंधांची या दृष्टीनें अवश्य तुलना करून पहावी.

या पावसाळ्याच्या सुरुवातीला मीं दोन रुपयांना एक छत्री विकत घेतली. हो, हो, दोन रुपयांना छत्री ! साध्या छत्र्यांचीहि किंमत या दिवसांत दहा बारा रुपये आहे,—फार काय, जुन्या बाजारांतदेखील पांचसहा रुपयांखाली छत्री मिळत नाही, आणि दोन रुपयांत छत्री मला मिळाली तरी कशी यांचे पुष्कळांना आश्चर्य वाटेल. इतरांची गोष्ट कशाला ? जुन्या बाजारांतल्या त्या दुकानदारालाहि मीं ती छत्री निवडली तेव्हां आश्चर्य वाटलं. आधीं एक गोष्ट स्पष्टच सांगून टाकलेली बरी. पावसाळ्यांत छत्री वापरण्याच्या मीं विरुद्ध

आहे. पण शेवटीं छत्री व्यायचीच असं ठरवलं, तेव्हां जुन्या बाजारांत गला आणि अगदीं कमीत कमी किंमतीची छत्री मला दाखव म्हणून त्या दुकान-दाराला सांगितलं. पांचसहा रुपये किंमतीच्या दोन चार चांगल्या छत्र्या त्यानं दाखवल्या. त्यांपैकी एक मी घेणार होतो; इतक्यांत कोंपऱ्यांतल्या एका छत्रीकडे माझं लक्ष गेलं. “ त्या छत्रीची किंमत काय ? ” मी विचारलं. “ दोन रुपये साहेब. ” तो म्हणाला, “ पण ती घेऊं नका तुम्ही. संबंध पाणी अंगावर येईल बघा. ” “ पण तें कोंपऱ्यांत जें कांहीं आहे ती छत्री आहे ना ? आणि उघडून दोन चार दिवस डोक्यावर धरतां येईल ना ? ”

“ हो, ” तो म्हणाला, “ पण साहेब—”

मी दोन रुपये त्याच्या अंगावर टाकले, आणि ती छत्री घेऊन आलों. अशा तऱ्हेनं मी दोन रुपयांना छत्री घेतली इतकचं नव्हे, तर ज्या उद्देशानं आपण पावसाळ्यांत छत्र्या घेतों, तो उद्देशहि अगदीं संपूर्णपणें सफल झाला. छत्री घेण्याचा उद्देश पावसाळ्यांत स्वतःचा पाण्यापासून बचाव करणं हे आहे असं पुष्कळांना वाटतं. पण ती केवळ स्वतःची फसवणूक आहे. छत्री-शिवाय आपण पावसांत जितके भिजतो तितकेंच, किंवाहुना बरेच वेळां थोडे अधिकच छत्री असतांना भिजतो. त्याशिवाय ती हरवली, मोडली, उडाली, किंवा उलटी झाली म्हणजे नाना प्रकारचा मनस्ताप होतो तो वेगळाच. छत्री घेण्यांत आपला खरा उद्देश, ‘ का हो, भिजतसे चाललांत ! छत्री नाही वाटतं ? ’ असं कुणी विचारूं नये, किंवा भिजत चाललेल्याकडे इतर लोक ‘ कोण वेडा हा ! ’ अशा अर्थानं टक-मक पाहतात, तसं—अर्थात् ते स्वतः छत्री असूनहि भिजतच असतात, आपणांकडे कुणी पाहूं नये, हाच असतो. मी जें म्हटलं कीं तें छत्री नांवाचं दोन रुपयांचं कांहींतरी विकत घेऊन माझा उद्देश अगदीं संपूर्णपणें सफल झाला तो याच अर्थानं. खरं सांगायचं म्हणजे आपण स्वतःकरतां छत्री मुळींच घेत नाहीं; तो सर्व खटाटोप दुसऱ्याकरतां असतो.

मला वाटतं, शेंकडा नव्वद गोष्टी आपण अशाच केवळ दुसऱ्याकरतां करीत असतो. हा करतो म्हणून तो करतो, तो करतो म्हणून तिसरा करतो. आणि माग सर्वच जण ती गोष्ट करूं लागतात. खरोखर आपल्याला त्या गोष्टीचा कांहीं उपयोग आहे किंवा तिच्यापासून आपणाला कांहीं सुख आहे

याचा कुर्णाच विचार करीत नाही. म्हणजे मांस म्हणणं असं नाही की माणसानं स्वतःपुरतं पाहावं, दुसऱ्याचा मुळीं विचारच करूं नये. उलट मी असं म्हणेन की दुसऱ्याला सुख होत असेल तर आपण थोडं दुःखहि सहन करायला हरकत नाही. पण अशा अनेक गोष्टी आपण करतो, की ज्यापासून आपणाला सुख नसतंच; पण दुसऱ्याला त्याचा काडीइतका उपयोग नसतो. जें दुःख अपरिहार्य आहे किंवा जें दुःख सहन केल्यामुळं इतराना कांहीं सुख होणार आहे, तें सहन करणं ठीक; पण कांहीं एक कारण नसतांना उगाच स्वतःच्या जिवाचा कोंडमारा करायचा म्हणजे काय ? एकामागून एक खड्ड्यांत उड्या टाकणाऱ्या मैद्या आणि माणसं यांच्यात फरक तो काय राहिला मग ?

परिस्थितीचे पिंजरे तोडून टाकल्याशिवाय मानवाची मुक्ति होत नाही म्हणतात. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, हरएक तऱ्हेच्या पिंजऱ्यांत मानवी व्यक्तित्व खुरटत चाललं आहे, आणि हे पिंजरे तावडतोच तोडून फोडून टाकले पाहिजेत यांत शंकाच नाही; पण एका इंग्रजी म्हणीत म्हटल्याप्रमाणं दान-धर्माची सुरुवात ज्याप्रमाणं स्वतःच्या घरापासून व्हावी, त्याप्रमाणं या जागतिक क्रांतीचाहि प्रारंभ मनाचे पिंजरे तोडून टाकण्यापासून व्हावा, हें उत्तम. मोठमोठी माणसं मोठमोठ्या क्रांत्या करताहेत तोंपर्यंत आपल्यासारख्या छोट्या माणसांनी 'छत्रीछप्पर मुर्दावाद !' इथपासूनच सुरुवात करायला काय हरकत आहे ? आणि तें किती सोपं आहे पाहा. हिशेबच करून दाखवतो. पावसाळा अजमासं चार महिने म्हणजे एकशेंवीस दिवस असतो. पैकीं फार तर साठ दिवस पाऊस पडतो. म्हणजे उरले साठ दिवस. त्यांतून तीस दिवस तरी रात्रीचा पडतो. राहिले तीस दिवस. तोहि कांहीं सारखा पडत नाही. आपण घरांतल्या घरांत किंवा कामाच्या ठिकाणीं असतां निदान पंधरा दिवस तरी पावसाचे जातात. म्हणजे फक्त पंधराच उरले. थोडा क्षिम् क्षिम् पाऊस असला तर जातांयेतां कुठं तरी झाडाखालीं किंवा एखाद्या कोंपऱ्यांत पाच मिनिटें थांबून आपण सहज न भिजतां घरीं येऊं शकतो असे सात दिवस तरी जातात. आतां आठच दिवस राहिले. आपण जायलायायला आणि जोराचा पाऊस पडायला —असा थोगायोग फार तर चारच वेळां येतो. चार महिन्यांतून केवळ चार वेळां छत्रीचा आपणाला उपयोग होतो. आणि इतक्या जोराच्या पावसांत

आपण छत्री असूनहि भिजतोंच ! आणि तरीहि आपण वाटेल, ती किंमत देऊन छत्री विकत घ्यायची यातायात काय करतो, ती हरवल्यावर सुस्कारे काय सोडतो, ती उडाल्यावर तिच्या मागून चिखल-पाण्यांतून वेड्यासारखे धांवतो काय, आणि ती उलटी झाल्यावर भर रस्त्यांत वेड्या-वांकड्या उड्या काय मारतो ! छे,—छे,—पुढच्या वर्षापासून ' छत्रीछप्पर मुर्दाबाद ! '

अभ्यास

१. या निबंधाची रचना तुम्हांला सदोष वाटते काय ? तसें असल्यास तुम्हीं त्याची मांडणी कशी कराल ?
२. ' एकेकाची तऱ्हा ' हा दांडेकरांचा लघुनिबंध वाचा.
३. ' हा करतो म्हणून तो करतो, तो करतो म्हणून तिसरा करतो आणि मग सर्वचजण ती गोष्ट करूं लागतात. ' असें काणेकर म्हणतात. या सूत्रावर लघुनिबंध लिहायचा झाला तर त्याला उपयोगी पडेल असें साहित्य (उदाहरणें, दंतकथा, चुटके, सुभाषितें वगैरे) शोधून काढा.

दोन पदरी गोफ

परिचय

जग खरोखरीच सुधारलें आहे काय, हा प्रश्न कुणाहि समंजस मनुष्याच्या पुढें उभा रहावा अशीच मानवतेची सद्यःस्थिति आहे. बेलगाडीची जागा आगगाडीनें घेतली तेव्हां मानवाच्या अंगावर केवढें मांस चढलें ! आगगाडीच्या पाठोपाठ मोटार आली. तिची नवलाई ओसरते व ओसरते तोंच आकाशांत विमानांचा गुंजारव सुरू झाला. माणसाला वाटलें, आपले हात घगनाला लागले. मुखाचा सदैव शोध करीत असलेला अनृष मानवी जीव स्वतःशीच हसून म्हणाला, 'स्वर्ग काय, दोन बोटं उरला आतां !'

पण दुसरे महायुद्ध सुरू होऊन तीचं विमाने कोल्हेकुई करीत जेव्हां देशो-देशींच्या निरपराधी बालकांवर बाँबवर्षाव करूं लागलीं तेव्हां व्याकुळ होऊन मानवी हृदय उद्दासूं लागलें 'स्वर्ग आणि नरक यांचीं महाद्वारे बाहेरून सारखीं दिसतात हेंच खरें !'

मनुष्याचें ज्ञान भराभर वाढत गेलें. पण त्याची माणुसकी अद्यापि जिथल्या तिथेंच राहिली आहे. मनुष्यानें निसर्गावर प्रभुत्व संपादन केलें पण त्याला अजून स्वतःवर विजय मिळवितां आला नाही हे किंवा असले अनेक आक्षेप अंजतः सत्य असले तरी त्याचा अर्थ मनुष्य अजून प्रगति-पथावरला प्रवासी आहे, तो आपल्या ध्येयापासून अद्यापि फार दूर आहे एवढाच होतो; पण त्यामुळें त्यानें जें मिळविलें आहे त्याची किंमत कमी लक्षणे ही मोठी बोटचूक होईल. आंधळ्यांच्या शाळा, क्षयरोग्यांचीं निवास-स्थाने, कुठल्यातरी बाजूच्या खेड्यांत रोडिओवरून परदेशाच्या बातम्या ऐक-

णारा प्रवासी, हीं किंवा असलीं दृश्यें पाहिलीं म्हणजे शास्त्रानें मनुष्याच्या सुखांत किती महत्त्वाची भर टाकली आहे याची कल्पना येते.

या प्रश्नाची हीच बाजू काणेकरांनीं आपल्या विशिष्ट पद्धतीनें या लघु-निबंधांत मांडली आहे.

गणूकाकांच्या त्या प्रश्नांना उत्तरें देणें खरोखरच कठीण होतें. मी म्हणत होतो, कीं इतिहासाच्या सुरुवातीपासून आतांपर्यंत अडखळत अडखळत कां होईना, पण जगाची सारखी प्रगति होते आहे—जग सुधारत आहे. गणूकाकांच्या मतें जगाची सारखी परागति होते आहे—जग दिवसेंदिवस वाईट होत चाललें आहे. आणि माझ्या युक्तिवादाला त्यांनीं दिलेलीं उत्तरेंहि सम-पर्क होती. मी म्हणालों, “ज्या वेळीं क्षुधाशमनासारखी मामुली गोष्ट करणा-ऱ्यां मानवप्राणी दिवसरात्र हिंस्र श्वापदांशीं झुंज करून चार कंदमुळं मिळ-वीत होता, झाडांच्या सालींनीं आपल्या अब्रूचं रक्षण करीत होता, आणि एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जाण्याकरतां कित्येक दिवस पावांनीं रख-डत होता, त्या वेळच्या माणसापेक्षां वाटेल तेव्हां वाटेल तिथं बसून चहाकाफी पिणारा, तलम रेशमी वस्त्र परिधान करणारा आणि हजारों मेलांचं अंतर हां हां म्हणतां ओळांडून जाणारा आजचा मानव अधिक पुढं गेलेला सुधारलेला—तुम्हांला वाटत नाहीं काय ? इतकं असूनहि जग दिवसेंदिवस मागं जातं आहे—वाईट होतं आहे, असंच तुम्हांला वाटतं ?”

माझे म्हणणें पुरें करूं देण्याइतकासुद्धां गणूकाकांना धीर नव्हता. मी थांबलों मात्र, आणि गणूकाकांनीं आपली सरबत्ती सुरू केली, “तुझं म्हणणें सगळं ठीक आहे.” ते म्हणाले, “पण सर्व प्रगतीचा—सुधारणेचा हेतु काय ? माणसाचं सुख हाच ना ? तुझ्या सुधारणेपरोवर माणसांचीं दुःखंहि शतपटीनं वाढलीं आहेत. पूर्वीं आगगाड्या आणि मोटारी नव्हत्या, पण त्यामुळं माणूस अधिक सुखी होता. तुमच्या मोटारींनीं तुम्ही हां हां म्हणतां इकडून तिकडे जातां खरे, पण तुझ्या मुंबई शहरांतच रोज शेंकडों माणसं मोटारखालीं सांघ-डून मरतात ! पूर्वींचीं माणसं कंदमुळांवर भूक भागवीत होती आणि बल्क-

लांनीं अब्रू झांकीत होतीं हें खरं आहे, पण चहा आणि कॉफी यथेच्छं पिऊन नंतर अमक्याचं फ्रूट-सॉल्ट आणि तमक्याच्या लिव्हर-पिल्स घेत डॉक्टरांचे उंबरठे झिजवणाऱ्या तुम्हां लोकांपेक्षां तीं सुखी होतीं खास !”

सुखाचीच कसोटी सुधारणेला लावायची-आणि तीच लावणें योग्य आहे-तर काकांच्या या भडिमारांनै मी थोडा वेळ सर्द झालों हें कबूल केलेंच पाहिजे. पण थोडा वेळच. तेव्हां मोटारी आणि यांत्रिक सुधारणा नसल्यामुळें अपघात होत नव्हते आणि म्हणून त्या वेळचे लोक सुखी होते, आणि आज यांत्रिक सुधारणेच्या काळांत शेंकडों लोक हरघडी मोटारखालीं सांपडून चिरडले जातात म्हणून आजचे लोक दुःखी आहेत, हें म्हणणें प्रतिपक्षाला क्षणभर निरुत्तर करून टाकणारें असलें, तरी नुसत्या गणिती हिशोबानेंसुद्धां तें अजिबात फोल आहे हें दाखवून देतां येईल. फार काय, पण त्या वेळच्या सुखदुःखांची वजाबाकी करून उरलेल्या सुखापेक्षां आजच्या सुखांतून दुःख वजा जातां उरलेलें सुख कदाचित् कांकणभर अधिकच भरेल हेंहि सिद्ध करणें कठीण नाहीं. त्या वेळीं मोटारीचे अपघात नव्हते, पण हिंस्र श्वापदांनीं गजबजलेल्या मार्गांनीं एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जातांना किंवा नुस-तीच रोजची भूक भागाविण्याकरतां भयंकर जंगलांतून कंदमुळें धुंडाळतांना किती माणसें मृत्युमुखीं पडत असतील ! आणि कंदमुळांवर राहिल्यामुळें त्यांना लिव्हर-पिल्स किंवा फ्रूट-सॉल्टची जरूर भासत नसेल, पण जर कां एखादी विकृति शरीरांत उद्भवली तर योग्य औषधांच्या किंवा शस्त्रक्रियेच्या अभावीं किती लोक असह्य वेदनांनीं व्याकुळ होत प्राण सोडीत असतील ?

गणूकाकांना गप्प करायला हा आंकडेवारी हिशेब खूप झाला; पण माझ स्वतःचं त्यानें तितकेंसें समाधान होत नाहीं. टोपलींतल्या आंब्यांप्रमाणें किंवा गोर्णींतल्या तांदळांप्रमाणें सुखदुःखाचें मोजमाप थोडेंच करतां येतें ? मग उगीच वजाबाक्या करण्यांत अर्थ काय ? मानवी सुधारणेच्या इतिहासांत सुखाबरोबर दुःखाची वाढ झाली आहे. हें कबूल; पण गणूकाकांसारख्यांचें तोंड बंद करायचें म्हणजे, त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ खरा आहे असें धरून चालल्यास त्यापासून अनर्थ कसा होतो हें दाखवून देऊन सुखाबरोबर दुःखें वाढलीं म्हणून सुधारणेला जर कुधारणा म्हणून हंसायचं, किंवा प्रग-तीची परागति- म्हणून हेटाळाणी करावयाची, तर डॉगरमाध्यावरून उषः-

काल पाहणाऱ्या माणसाची खाली पायथ्याकडे काळोखांत उभ्या राहिलेल्या माणसाने कीव करायला हरकत नाही. तो मनुष्य अभिमानाने म्हणू शकेल की, “या डोंगरमाथ्यावरच्या माणसाचा पाय घसरला तर खाली कोसळून त्याला किती भयंकर मृत्यु येण्याचा संभव आहे ! मला तसली कांहीच भीति नाही—मी खंबीर जमिनीवर उभा आहे !” किंवा किलोपात्रासारख्या त्रैलोक्यसुंदरीच्या प्रेमाची माधुरी चाखून भग्नहृदय झालेल्या सीझरसारख्या पुरुषश्रेष्ठाला एखादा सामान्य कारकूनसुद्धां छाती फुगवून सांगू शकेल, की “मी किती सुखी आहे पहा ! तुझ्यासारखी तळमळ आणि तडफड मला माहीतसुद्धां नाही; कारण प्रेम आणि प्रणय असल्या मानगडीत मी कधी पडलोच नाही !” आणि याच हिशेबाने माणसापेक्षां दगड अत्यंत सुखी ठरेल—कारण त्याला भूक नाही, तहान नाही, रोग नाही की, राई नाही, ताणाताण नाही की, कसली यातायात नाही, कसला लढा नाही की, झगडा नाही !

सुखाच्या कल्पना करतांना आम्ही विसरतो ते हेच, की जीवन म्हणजे झगडा. जीवन म्हणजे कांही सारखी लांबत जाणारी एकपदरी माळ नव्हे,—जीवन म्हणजे परस्परविरुद्ध प्रवृत्तींचा ना आदि ना अंत असा दोनपदरी गोफ ! प्रगत जीवन—मोठे जीवन म्हणजे मोठा लढा—तीव्र झगडा. मोठ्या लढ्यांत जखमा मोठ्याच होणार. पण या लढ्यांतला विजयहि मोठा. आणि त्या विजयाचे सुखहि मोठेच नाही काय ? पूर्वीच्या मानवांपेक्षां आम्हां आजच्या मानवांना मोठ्या दुःखांशी लढण्याचा मोठा मान मिळाला आहे. झाले तर, हीच आमची प्रगति !

अभ्यास

१. काणेकरांचा ' मोठें शून्य ' (उघड्या खिडक्या) हा लघु-निबंध वाचा.

२. मनुष्याचा खरा शत्रु कोण ? 'यंत्र कीं मनुष्य ?

३. ' पूर्वीच्या मानवांपेक्षां आम्हां आजच्या मानवांना मोठ्या दुःखांशी लढण्याचा मोठा मान मिळाला आहे. हीच आमची प्रगति' हें काणेकरांचें- म्हणणें तुम्हांला पटतें काय ?

परिचय

मोठ्या माणसांकडे ती मोठी आहेत या दृष्टीने आपण पाहू लागतो पण त्यामुळे ती माणसे आहेत या गोष्टीचा मात्र आपल्याला विसर पडतो. पर्वतांचे शिखर उंच असते हे खरे. पण पृथ्वीवर इतरत्र आढळणाऱ्या मृत्तिकेने आणि पाषाणांनीच पर्वत बनलेला असतो. माणसाचा मोठेपणा हा पर्वत-शिखरासारखा असतो हे आपण संदेव ध्यानांत ठेवायला हवे. समाज हे विसरला म्हणजे अंध विभूतिपूजेची प्रवृत्ति तरी बळावत किंवा मोठ्या माणसांकडून भलभळत्या अपेक्षा तरी केल्या जातात. या दोन्ही गोष्टी मानवतेच्या प्रगतीच्या दृष्टीने विवातक असल्यामुळे मोठ्या माणसांकडे यहाण्याची आपली दृष्टी कशी असली पाहिजे हे या निबंधांत काणेकरांनी सूचित केले आहे.

काही दिवसांपूर्वी कसल्याशा जुन्या आठवणी मी लिहिल्या. त्या आठवणींचा विषय पाहता त्या आणखी खूपच छानदार रीतीनं रंगवतां आल्या असत्या; पण मी त्या तशा रंगवल्या नाहीत, असं माझ्या काही मित्रांचं म्हणणं पडलं. मला त्या म्हणण्यासंबंधी काहीच लिहायचं नाही; पण त्याचा विचार करीत असतां मला दुसरी एक मजेदार गोष्ट आठवली. एक तरुण लेखक मला एकदां भेटायला आला होता. त्या वेळीं माझ्या उजव्या हाताची दोन बोटे कुठं तरी अपघातांत जखमी झालेली असल्यामुळं बांधलेली होती. हाताला काय झालं म्हणून त्यानं विचारलं तेव्हां अमक्या ठिकाणी माझी

बोटं चेंगरलीं म्हणून त्याला मी सांगितलं होतं. त्या भेटीनंतर चारसहा महिन्यांनी बाहेरगांवच्या एका साप्ताहिकाचा अंक संपादकांनी माझ्या नांवावर मुदाम पाठवलेला मला आढळला. 'मला भेटलेले आधुनिक साहित्यिक' या नांवाची त्या तरुण लेखकाची एक लेखमाला त्या साप्ताहिकांत चालू होती आणि त्या अंकांत माझ्यासंबंधी त्यानं लिहिलं होतं, असं मला दिसून आलं. माझ्यावद्दल फारच चांगले उद्गार त्यानं काढले होते, पण माझी स्तुति करण्याच्या भरांत एक न घडलेली गोष्ट त्यानं सांगून टाकली होती. 'मी जेव्हां म्हणालों,' त्यानं लिहिलं होतं, 'आतां बरेच दिवस तुम्हांला कांहीं लिहितां येणार नाही,' तेव्हां ते आवेशानं म्हणाले कीं 'उजवा हात जायवंदी झालेला असला, तरी डाव्या हातानं लिहून मी माझ्या विरोधकांचा फडशा पाडीन !' मी असं कांहींच म्हटलं नव्हतं, आणि म्हणायचं कारणहि नव्हतं. त्या विचारानं अगदीं सद्धेतुपूर्वक मला वीरपुरुष बनवायचा प्रयत्न केला होता, पण वाचणारांना मात्र मी एक अचरट नाटकी माणूस आहे, असं वाटलं असेल.

आपणामध्ये ज्या अनेक ठराविक कल्पना आहेत त्यांत हीहि एक कल्पना आहेच. एखादा मनुष्य एखाद्या क्षेत्रांत मोठा असला कीं सर्वच वावर्तित तो मोठा असतो,—सामान्य माणसांतले गुणदोष त्याच्यांत कांहींच नसतात अशी एक आपली ठराविक कल्पना आहे; आणि या कल्पनेला बळी पडून आपण एखाद्या माणसावर अनेक प्रकारचा मोठेपणा लादीत असतो. म्हणूनच केव्हां केव्हां गंमत करायचा मला अनावर मोह होतो. देशांत कांहीं तरी गंभीर परिस्थिति निर्माण झाली होती, आणि अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीची एक महत्त्वाची सभा मुंबईत चालू होती. माझ्या एका मित्राबरोबर मी त्या सभेला गेलों होतो. वृत्तपत्रप्रतिनिधींची जागा पुढाऱ्यांच्या बैठकीच्या अगदीं जवळ होती. आणि सर्व पुढाऱ्यांचे चेहरे आम्हांला चांगले दिसत होते. देशांत अत्यंत लोकप्रिय असलेले आणि आम्हां सर्वांचे एक अत्यंत आवडते पुढारी एका काँग्रेस्यांत अगदीं रडवा चेहरा करून बसले होते.

'देशावर आलेल्या संकटाच्या तीव्र जाणीवेनं त्यांचा चेहरा किती पडला आहे, पाहा,' माझा मित्र अगदीं कळवळून म्हणाला. 'तूं म्हणतोस तसल्या तीव्र जाणीवेनंच कशावरून?—भयंकर अपचन किंवा बद्धकोष्ठ झाल्यामुळं

त्यांचा चेहरा कशावरून पडलेला दिसत नसेल ?' मी शांतपणं म्हणालों. माझा गंभीर प्रकृतीचा मित्र माझ्यावर अतिशय संतापला. 'सदासर्वदा उल्लू-पणा करणं चांगलं नव्हे !' तो चिडून म्हणाला.

'थडा करावचा माझा मुळींच उद्देश नाही,' मी म्हणालों, 'खरोखरच मी तुला विचारतो, तूं म्हणतोस नक्की त्याच कारणानं त्यांचा चेहरा पडला असेल याला आधार काय ?—आणि एखाद्या माणसाला अपचन होणं आणि त्यामुळं त्याचा चेहरा पडणं यांत कमीपणा काय आहे ? तो पुढारी झाला तरी माणूसच आहे ना ?'

एखादा मनुष्य मोठा असला की तो सर्व दृष्टींनी मोठा असतो हें मला मुळींच मान्य नाही. मी तर उलट म्हणतो की मोठ्या माणसांत सामान्य माणसांत आढळणारे सर्व लहानपणाचे प्रकार असतात; इतकंच नव्हे, तर ते फार मोठ्या प्रमाणांत असतात. किंबहुना एवढ्या मोठ्या लहानपणाला संभाळून तो इतरांपेक्षा कांहीं तरी मोठेपणा दाखवतो म्हणूनच तो मोठा ! मला नीटसं आठवत नाही, पण मला वाटतं टॉल्स्टॉयनंच कुठं तरी आपली एक आठवण सांगितली आहे. आपल्या आईवर टॉल्स्टॉयनंच अतिशय प्रेम होतं. तिच्या मृत्युसमयीचं वर्णन तो देतो आहे. त्या वेळीं तो तरुण होता. तिचा प्राण गेला होता. सर्व मंडळीं आजूबाजूला ओक्साबोक्शीं रडत होती. टॉल्स्टॉयला रडूंच येईना. त्याला भयंकर भूक लागली होती, आणि कांहीं तरी खावंसं वाटत होतं. त्याची त्यालाच लाज वाटू लागली. दोनतीन दिवसांनीं सर्व मंडळी शांत झाली, आणि आपापल्या कामधंद्याला लागून हंसू-खेळू लागली. पण जसजसे दिवस जाऊं लागले, तसतसं आईशिवाय टॉल्स्टॉयला ओकंओकं वाटू लागलं, आणि त्याला हुंदके आवरेनात.

टॉल्स्टॉयसारख्या महात्म्याला आपली आई मरून पडली असतां कांहीं तरी खावंसं वाटत होतं, यावर सामान्य माणसाचा विश्वासहि बसणार नाही. टॉल्स्टॉयनंच सांगून टाकलं म्हणून वरं. हीच गोष्ट आम्ही कुणी सांगितली असती, तर आम्ही उल्लू ठरलों असतो !

अभ्यास

१. लेखकानें टॉलस्टॉयचें जें उदाहरण दिलें आहे तसलाच एक प्रसंग 'इंदु काले व सरला भोळे' या कादंबरीच्या शेवटीं आहे तो वाचा.

२. 'वास्तववादी दृष्टिकोन हा काणेकरांचा एक आकर्षक विशेष आहे.' असें खांडेकर म्हणतात. या विधानाची चर्चा करा.

३. काणेकरांच्या भाषाशैलीचे प्रमुख गुण सांगा. त्यांतला कोणताहूण गुण तुम्हांला अधिक आवडतो ?

परिचय

सार्वजनिक जीवनांत नेहमीं नानाप्रकारचे वाद माजलेले आपण पहातो. या वादविवादांत दोन्ही बाजूंची मंडळी ज्याला सत्य म्हणतान, तें आपल्याच खाशांत आहे असा आविर्भाव आणून वागत असतात. षण खरोखर सत्याचा शोध इतका सुलभ आहे का ?

समाजांतलीं शेंकडा नव्याणव माणसें स्वार्थपूजक असतात. त्यांची गोष्ट आपण सोडून देऊं. षण त्यांच्यापैकीं उरलेला एक— ज्यानें लौकिक-दृष्ट्या स्वार्थाकडे पाठ फिरविलेलीं असते आणि ज्याचीं मनें वैयक्तिक रागा-लोभांनीं दूषित होण्याचा संभव नसतो, असा मनुष्य सत्य पाहूं शकतो किंवा नो जें पाहतो तें बोलूं शकतो असें थोडेंच आहे ! तो कदाचित जाणून बुजून खोटें बोलणार नाही, पण सीतेचें हरण करण्याकरितां रावणानें जसा ऋषीचा वेष घेतला होता त्याप्रमाणें सत्याचें सोंग घेऊन माणसाच्या मनांत स्वार्थ नेहमीं चोर पावलांनीं प्रवेश करीत असतो. म्हणूनच काणेकर या निबंधांत म्हणतात ' प्रत्येक प्रज्ञावर आपलें मत बनवितांना आपली कळत अगर न कळत स्वहितावर दृष्टि असते '

कांहीं दिवसांपूर्वीं घरांचीं भाडीं कमीं करावीं, अशी एक चळवळ मुंबईत सुरू झाली होती, त्या वेळीं त्या चळवळीचे एक पुढारी माझ्याकडे येऊन म्हणाले, " तुमचें अगदीं निःपक्षपाती मत द्या बुवा या विषयावर. "

मी म्हटलें, “ मी निःपक्षपाती मत मुळांच देणार नाही. मी धडधडीत निःपक्षपाती मत देणार; आणि ज्या अर्थी मी भाड्याच्या घरांत राहतों, त्या अर्थी भाडो नुसतीं कमी करावीं इतकेंच नव्हे, तर शक्य असल्यास भाडो घेऊंच नयेत, असें माझे ठाम मत आहे ! ”

हो, उगाच निःपक्षपातीपणाचें ढोंग कशाला ? खरें पाहूं गेल्यास कुणी कधींच निःपक्षपाती मत देत नाही. प्रत्येक प्रश्नावर आपलें मत बनवितांना आपली कळत अगर न कळत स्वहितावर दृष्टि असतेच. आणि केव्हां केव्हां यांत स्वार्थाचा किंवा ढोंगीपणाचा खरोखरच प्रश्न नसतो. आपण अगदीं प्रामाणिकपणें निःपक्षपाती होण्याचा प्रयत्न करीत असतो, आणि आपण स्वार्थी विचार करीत नाही, याची आपणाला पूर्ण खात्री वाटत असते. तरी पण आपला स्वपक्षपात केव्हां केव्हां वर डोकावतोच. म्हणूनच मी म्हणतो, कीं केव्हां केव्हां न कळत आपली स्वहितावर दृष्टि असते.

मला स्वतःची एक गोष्ट आठवते. आमचे गणुकाका एकदां फार आजारी होते आणि त्यांच्या शुश्रूषेचा बराचसा भार माझ्यावर पडला होता. मी अगदीं थकून गेलों होतो. शेवटीं ते एकदां बरे झाले, आणि हवा पालटण्या-करितां त्यांनीं लोणावळ्याला किंवा दुसऱ्या कुठल्या तरी हवेच्या ठिकाणीं जावें, असें डॉक्टरांनीं सांगितलें. तेव्हां लोणावळ्याला जावयाचा त्यांना मी फार आग्रह करूं लागलों. आणखी चार आठ दिवसांनीं जाईन, असें ते म्हणत होते. पण मी त्यांना लगेच निघावयाला सांगत होतो. त्यांनीं तेथें लवकर जाऊन खूप दिवस राहावें, म्हणजे त्यांना बरें वाटेल, असें खरोखरच मला वाटत होतें. आणि म्हणूनच त्यांना मी आग्रह करीत होतो. पण ते निघून गेल्यावर मला किंचित् असा भास होऊं लागला, कीं त्यांना एवढा आग्रह करण्यांत केवळ त्यांचेंच हित माझ्या डोळ्यांसमोर होतें असें नाही. ते एकदां लवकर गेले म्हणजे मलाहि थोडा विसावा मिळेल, ही थोडी तरी स्वहिताची भावना त्या आग्रहाच्या मुळाशीं असावी. आणि मला वाटतें, ती होतीच. पण त्यांत लाज वाटण्यासारखें कांहींच नाही. स्वतःच्या शरीरांतून स्वतः फुटून बाहेर पडणें कुणालाहि शक्य नाही आणि त्यामुळें आपल्या प्रत्येक विचारावर आणि आचारावर आत्मीयत्वाची थोडी-बहुत छटा पडावयाचीच. स्वतःला सोडून आपण विचार तरी कसा करणार ?

पण अशी ही परिस्थिति असतांनासुद्धां आम्ही स्वाहिताचा किंवा स्वतःच्या वर्गाच्या हिताचा मुळीच विचार न करतां अगदीं निःपक्षपाती मते देतो, असें सर्व जगाळा ओरडून सांगणारे महात्मे जगांत किती तरी आहेत. अशा एका महात्म्यावर अत्यंत मार्मिक टीका असलेलें एक सुंदर व्यंगचित्र माझ्या एकदां पाहण्यांत आलें होतें. त्यांतला विषय मोठा मजेदार होता. एक काळा-कभिन्न पाण्याचा डोह काढला होता, आणि त्याला 'दुर्दशा' असें नांव दिलें होतें. त्या डोहांत एक शिडी असून तिच्या बऱ्याचशा खालच्या पायऱ्या डोहाच्या पाण्यांत बुडालेल्या होत्या. शिडीच्या अगदीं तळाला एक मजूर उभा असून त्याच्या शरीराचा सर्व भाग पाण्यांत बुडालेला आणि फक्त डोकें तेवढें पाण्याच्या बाहेर होतें. त्या मजुराच्या वर एक मध्यमवर्गीय मनुष्य उभा असून, त्याच्याहि वर शिडीच्या वरच्या टोंकाला धरून एक गलेलठ्ठ श्रीमंत मनुष्य उभा होता. आणि या सर्वांकडे पहात एक निःपक्षपाती महात्मा व्याख्यान देत होता, कीं "बाबांनो, सर्व जग दुर्दशाच्या तडाख्यांत सांपडलें आहे. तेव्हां सर्वांनीं—श्रीमंतांनीं गरिबांनीं—सारखाच स्वार्थत्याग करावयाला तयार झालें पाहिजे. अगदीं कांहीं एक पक्षपात न करतां मी सांगतो, कीं तुम्ही प्रत्येकानें फक्त एकच पायरी खालीं उतरा !"

किती निःपक्षपाती निकाल ! श्रीमंतानेंहि एकच पायरी खालीं यावयाचें. मध्यमवर्गीयानेंहि एकच पायरी आणि गरीबानेंहि एकच ! पण या निःपक्षपाती निकालाचा परिणाम मात्र एवढाच होणार होता, कीं श्रीमंत मनुष्य एक पायरी खालीं आला, तरी वरच्या वर सुरक्षित राहात होता. मध्यमवर्गीयाचे एक पायरी खालीं आल्यामुळें पाय पाण्यांत बुडत होते. आणि गरीब मात्र एक पायरी खालीं आल्याबरोबर डोकेंहि पाण्याखालीं बुडून जीवनिर्णी मरत होता ! तरी पण असल्या निःपक्षपाती महात्म्यांचे पोवाडे गाणारे हरीचे लाल जगांत काय थोडे आहेत !

अभ्यास

१. तुम्हांला आवडलेल्या एखाद्या मार्मिक व्यंगचित्राचें सविस्तर वर्णन करा.

२. 'अस्पृश्यतेचा पुरस्कार करणारे लोक तो धर्माच्या नांवा-खालीं करीत असले तरी त्यांतहि त्यांची वर्गहिताची दृष्टि असते' या विधानाची चर्चा करा.

३. बामनराव जोशी यांचें 'जगाची स्मृति आणि निंदा' हें (स्मृति-लहरी) लघुनिबंधवजा प्रकरण वाचा.

परिचय

प्रसिद्ध इंग्रजी लघुनिबंधकार वेर्लॉक यानें ' On Nothing ' ' On Any Thing ' अशा मथळ्याचे मजेदार लघुनिबंध लिहिले आहेत काणेकराचा हा छोटा निबंध अशाच प्रकारचा आहे. विनोदी लेखक दुसऱ्याची टोपी उंच उडवून वाचकाला गुदगुल्या करतो. पण लघुनिबंधकार स्वतःचीच टोपी उंच उडवून वाचकाच्या मनांत आपलेपणा कसा निर्माण करतो हे चा लघुनिबंधाचा शेवट वाचला म्हणजे सहज लक्षांत येतं. काणेकर शेवटी लिहिताना ' आणि आतां अगदीं माझी स्वतःची अंदर की बात सांगायची म्हणजे आज जेव्हां मला लिहावयाला कांहींच सुचेना तेव्हां मी विचार केव्हा कीं या ' कांहींतरी ' च्या सोडस्कर पांचरुणाखालीं आपण आपली हत-चुद्धता खुशाल झांकावी.

माझ्या ओळखीचे एक वृद्ध गृहस्थ आहेत. त्यांना जर कधीं आपण सहज विचारलं, " काय हो, काय चाललं आहे अलिकडे ? " तर त्यांचें या प्रश्नाला उत्तर ठरलेलें आहे, " कांहीं नाहीं. करतो आहे कांहींतरी. " आणि या कांहींतरीचा तुम्हांला कधींच उलगाडा होत नाहीं. या गृहस्थांचें हें नेहमी-चेंच आहे, पण त्यांत त्यांना आपण विशेष हंसण्यासारखें कांहीं आहे, असें मला वाटत नाहीं. आपणांपैकीं बहुतेक जण कितीतरी वेळां अशींच उत्तरे देतात. एकदां तर गणूकाकांशीं या ' कांहींतरी ' वरून माझे कडाक्याचें भांडण झालें.

कुणातरी प्रख्यात राजकीय पुढान्याच्या कार्यक्रमावर मी सडकून टीका केली; आणि त्याला खूप शिव्या हांसडल्या. गणूकाका पडले त्या देशभक्ताचे परमभक्त. संतप्तून त्यांनी माझ्यावर उलट हल्ला चढविला.

“ त्याच्या कार्यक्रमांत असतील दोष. पण तुम्ही कांहींच करीत नाही त्यापेक्षां तर तो ‘ कांहींतरी ’ करतो आहे देशासाठी ” गणूकाका ओरडले.

“ खरं आहे, ” मी म्हणालों, “ आम्ही देशाचं वरंवाईट कांहींच करीत नाही. तो कांहींतरी म्हणजे थोडं बहुत का होईना, पण देशाचं नुकसान करतो आहे ! कांहींच न करण्यापेक्षां नुकसान केलेलं काय व्हाईट ? असंच कीं नाही, काका ? ”

या ‘ कांहींतरी ’ ची मला फार चीड येते. एखाद्या गोष्टीची नीटशी स्पष्ट कल्पना नसली, डोक्यांत कसला तरी घोटाळा उडालेला असला, कीं तो घोटाळा लपविण्याकरित या ‘ कांहींतरी ’ चा ढालेसारखा उपयोग करण्यांत येतो, असें मला वाटतें. पुष्कळ लोक माझ्याकडे केव्हां केव्हां लेख मागावयाला येतात. साहजिकच मी त्यांना पहिला प्रश्न असा विचारतो, “ कोणत्या विषयावर लेख पाहिजे बुवा तुम्हांला ? ”

ते मोठ्या गंभीरपणाचा आव आणून शांतपणाने मला उत्तर देतात.

“ तसं कांहीं नाही ‘ कांहींतरी ’ लेख द्या तुम्ही लिहून ! ” स्वतःला काय पाहिजे हें यांना स्वतःलाच जर माहित नसतें, तर लेख जमविण्याच्या आणि ते छापण्याच्या भानगडींत हे लोक पडतात तरी कशाला ? स्वतःच्या डोक्यांतला गोंधळ झांकण्याकरितां या ‘ कांहींतरी ’ चा उपयोग केला, तर मी म्हणतो तें एक वेळ क्षम्य आहे. पण कांहीं लोक स्वतःचा गोंधळ लपवून वर आणखी दुसरा मनुष्य गोंधळलेला गद्दा आहे हें सिद्ध करण्याकरितां जेव्हां या ‘ कांहींतरी ’ चा उपयोग करतात, तेव्हां मात्र मला मनुष्यस्वभावाचा मोठा अचंबा वाटतो.

आमच्या गणूकाकांचा मुलगा बरेच दिवस नोकरीशिवाय घरीं रिकामा बसलेला आहे. कांहीं ना कांहीं कारण काढून गणूकाका त्याच्यावर नेहेमीं रागावतात. एकदां अगदीं त्रासून गणूकाका मला सांगूं लागले, “ काय वावळट पोरगा आहे हा ! मी त्याला सांगतो आहे, अरे ‘ कांहींतरी ’ उद्योग कर. पण म्हणतो, कांहीं सुचतच नाही. आतां काय करावं थाला ? ”

“ तुमचं म्हणणं काय ? त्यानें काय उद्योग करावा ? ” मी म्हणालों.

“ अरे अमुकच कर असं मी तरी कुठें म्हणतोय ? माझं म्हणणं एवढं कीं स्वस्थ बसण्यापेक्षां आपलं ‘कांहींतरी’ करावं ! ”

मला हंसूं आवरेना. त्याला कांहीं सुचत नाही म्हणून काका त्याला बावळट म्हणत होते. आणि त्यानें काय करावं म्हणून मी विचारतां त्यानें ‘कांहींतरी’ करावं असें मोठ्या पोक्तपणानें काका मला बेधडक सांगत होते. माझ्या मते ‘कांहींतरी’ ही मनुष्याच्या हतबुद्धतेची फडकणारी पताका आहे. हंसूं येतें तें मनुष्य ही पताका विजय-पताका म्हणून खांद्यावर घेऊन मिरवतो त्याचें. आणि आतां अगदीं माझी स्वतःची ‘अंदर की बात’ सांगायची म्हणजे आज जेव्हां मला लिहावयाला कांहींच सुचेना तेव्हां मी विचार केला, कीं या ‘कांहींतरी’ च्या सोईस्कर पांघरुणाखाली आपण आपली हतबुद्धता खुशाल झांकावी !

अभ्यास

१. काणेकरांच्या लघुनिबंधाचे सामान्यतः किती वर्ग पडतात ? त्यांपैकी प्रत्येक वर्गाचें वैशिष्ट्य उदाहरणें देऊन सांगा.
२. ‘काणेकरांना खांडेकरांप्रमाणें सुभाषितें बनविण्याचा छंद नाही. पण लिहिण्याच्या ओघांत सुभाषिताइतकीं सरस वाटणारीं वाक्यें ते सहज लिहून जातात’ या संग्रहांतलीं अशीं वाक्यें शोधून काढा.
३. गणूकाका हें पात्र काणेकरांनीं कशाकरतां निर्माण केलें आहे ?

परिचय

भावनेच्या ओवाबरोबर वाहून जाणें हा काणेकरांचा प्रकृतिधर्मच नाही. पण प्रत्येक गोष्टीकडे व्यावहारिक दृष्टीनें पाहण्याची संवय असूनहि त्यांच्या अंतःकरणांत भावनेचा केवढा ओलावा आहे याची कल्पना या निबंधावरून येईल. बुद्धि, सत्ता, विद्वत्ता किंवा संपत्ति यांच्यापैकीं एखादी-च्या प्रेमाला जे सुदैवानें या जगांत पात्र होतात, ते इतर लोकांना सामान्य लेखून त्यांच्याकडे तुच्छतेनें पाहूं लागतात. पण आकाशानें पृथ्वीकडे कितीहि तिरस्कारानें पाहिलें आणि रात्रीं आपल्या चमकणाऱ्या तारकांचें प्रदर्शन करीत तिच्या साध्यासुध्या मातीला हिणविलें तरी मानवप्राणी जगतो तो कांहीं तारकांच्या तेजावर नाही. प्रसन्न मुद्रेनें त्या मातींतून प्रगट होणाऱ्या अन्नपूर्णेच्या आशीर्वादानेंच मनुष्य सुखी होतो. सामान्य माणसाचें मोठे-पणही असेंच आहे. तें त्याच्या व्यक्तित्वांत सुप्तावस्थेंत असतें. पण त्याचा आविष्कार व्हायला तशीच संधि यावी लागते. ब्रम्हदेशांत सुभाषबाबूंचा मातृभूमीच्या दास्यमोचनाचा ओजस्वी संदेश ऐकतांच ज्या कारकुनांनीं हंसतमुखानें खांद्यावर बंदुका चढविल्या, ते क्षणांत लेखण्या भिरकावून लढवय्ये होतील अशी त्यांच्या बरोबरीच्या लोकांना पूर्वीं कधीं तरी कल्पना आली असेल का ? पण हें घडूं शकलें. सामान्य मनुष्य असामान्य ठरला.

मोठ्या माणसांच्या अलौकिक गुणांइतकेंच सामान्य माणसांचें सुप्त असामान्यत्व मानवी प्रगतीला पोषक होत आलें आहे. त्या प्रगतीचा इतिहास घडविण्याला त्यानेंही महत्त्वाचा हातभार लावला आहे आणि यापुढें जगांत जर शांतिसुखाचा अवतार व्हायचा असेल तर तो जागृत झालेल्या सामान्य

माणसाच्या तपश्चर्येनेच होईल. शेतांतला शेतकरी, कारखान्यांतला मजूर, शाळेंतला शिक्षक, स्वयंपाकघरांतली बाई, दवाखान्यांतली दाई, रस्त्यावरला हमाल हीं सारीं आजच्या अर्थयुगाच्या दृष्टीने सामान्य माणसें खरीं ! पण उद्यांच्या नव्या सुंदर जगाचे शिल्पकार जर कुठून निर्माण व्हायचे असतील तर ते त्यांच्यांतूनच.

कांहीं कांहीं लोकांची संगत मी तास तास, दोन दोन तास कशी सहन करूं शकतो, याचें माझ्या एका हुशार आणि बुद्धिमान् मित्राला आश्चर्य वाटतें. परवां तर त्यानें तसें स्पष्ट बोलून दाखविलें. निळ्या-काळ्या शार्ड्याच्या पुड्या विकून उदरनिर्वाह चालविणारा एक माणूस माझ्या ओळखीचा आहे. तो केव्हां केव्हां माझ्याकडे येऊन गप्पा मारीत बसतो. परवां सकाळीं तो असाच माझ्याकडे तासभर येऊन बसला होता. माझ्या शेजारींच राहाणारा माझा हुशार आणि बुद्धिमान् मित्र तो असतांना दोन तीनदां माझ्या खोलींत डोकावून गेला. तो शार्ड्याला निघून गेल्यावर तो आंत आला आणि मोठ्यांदा हंसून म्हणाला, “कमाल आहे बुवा तुझी ! या शार्ड्याच्या गप्पासुद्धां तूं तास तास कशा सहन करूं शकतोस तें मला समजत नाहीं. भिडस्तपणाला कांहीं मर्यादा असाव्या. तो आला कीं त्याला तूं ताबडतोब घालवून कां देत नाहींस ? ”

“दारावर आलेल्या माणसाला तडकाफडकी घालवून देण्याचें शौर्य तुम्हा लोकांत आहे याबद्दल मला तुमचा हेवा वाटतो.” मी म्हणालों, “आणि माझ्यांत तितकें शौर्य नाहीं हें मी कबूल करतो. पण केवळ भिडस्तपणामुळं या लोकांना मी जवळ करतो, असं मात्र तूं समजूं नकोस. खरोखरच केव्हां केव्हां बुद्धिमान् आणि हुशार माणसांच्या संगतीपेक्षां या सामान्य लोकांचा सहवासच मला मनापासून आवडतो ! ”

या उत्तरानें माझ्या मित्राची विशेषशी खात्री पटली नाहीं. पण तो गप्प बसला, हें मात्र खरें. माझ्या या भिडस्तपणाकडे किंवा सामान्य माणसा विषयीं मला वाटणाऱ्या आपलेपणाकडे माझा हा मित्र निदान सहानुभूतीच्या

दृष्टीने तरी पाहातो. पण माझ्या ओळखीचे दुसरे एक अतिदुषार गृहस्थ आहेत त्यांचा माझ्यावर निराळाच आरोप आहे. त्यांच्या मते निर्बुद्ध, सामान्य लोकांचा घोळका मी माझ्याभोवती जमवतो याचे कारण हे लोक माझे चहाते किंवा स्तुतिपाठक असतात, आणि त्यांच्यामुळे माझी अनायासे गांव-भर जाहिरातही होते ! त्याशिवाय स्वतःची स्तुतिस्तोत्रेही ऐकण्याचा मला आनंद मिळतो तो वेगळाच ! हे गृहस्थ एक प्रथितयश लेखक आहेत, आणि राजहंस ज्याप्रमाणे फक्त मोत्यांच्या चान्यावर जगतो त्याप्रमाणे हे गृहस्थ आपला सारा फुरसतीचा वेळ बहुधा आपल्यासारख्याच निवडक बुद्धिवंतांच्या संगतीत काव्यशास्त्रविनोद करीत घालवीत असावेत—सामान्यांच्या चान्यालासुद्धां ते उभे राहात नसावेत ! त्याचप्रमाणे यांच्या स्तुतीचा कुणी चुकून जरी शब्द उच्चारला तर ते कानांत घट्ट दट्टे घालीत असावेत ! या थोर माणसाची बरोबरी करण्याची मला मुळीच महत्त्वाकांक्षा नाही. स्वतःची स्तुति ऐकली की सर्वसाधारण माणसाच्या अंतःकरणाला गुदगुल्या होतात. आणि मलाही माझी कुणी स्तुति केली की आवडते, हे मी कबूल करतो. उपरोक्त महात्म्यांनासुद्धां स्वतःची स्तुति आवडत नाही असे नाही ! स्वतःच्या चार ओळींबद्दल कुणी स्तुतिपर उद्गार काढले की हे गृहस्थ ती बातमी गांवभर स्वतःच सांगत फिरतात. मग माझ्यावर किंवा इतर कांहीं साहित्यिकांवर या गृहस्थांचा असा आरोप कां ? द्राक्षें आवांक्याबाहेर असलीं की तीं कोल्ह्याला आंबट वाटतात, त्यांतला तर हा प्रकार नाही ना ? मी एकदां त्यांना तसें म्हटलें सुद्धां.

“ काय हो, ” मी म्हटलें, “ तुमच्याभोवती आमच्याकडे येतात त्याप्रमाणे निर्बुद्धच काय, पण कुणीसुद्धां येत नाहीत याचा विषाद तर तुम्हांला वाटत नाही ना ? ”

त्यावर ते चिडून म्हणाले, “ तुमच्यासारखा वाटेल त्याला मी जवळ करीत नाही. मी फक्त बुद्धिवंतांशीच मैत्री करतो ! ” या कबुलीजबाबाने आमच्यापेक्षांही आपण खरे पटाईत जाहिरातनाज आहोत हे त्यांनी न कळत पण आपोआपच कबूल केलें ! कारण, बुद्धिवान् आणि प्रथितयश लोकांच्याच हातीं जाहिरातीची अधिक साधनें असतात; आणि त्यांच्याशी मैत्री करूनच स्वतःची जाहिरात करून घेण्याची अधिक शक्यता असते. सामान्य किंवा

आमच्यापेक्षां शतपट अधिक चोखपणें करतो. सामान्यांतच असामान्य माणु-
सकी असते, असें मला वाटतें. आणि बुद्धीपेक्षां मला माणुसकीची किंमत
अधिक वाटत असल्यामुळें सामान्यांचीच संगत मी अधिक पसंत करणार !

अभ्यास

१. ' बुद्धीपेक्षां खरी मानवता अंतःकरणांतच दिसून येते ' या वाक्याचें सोदाहरण विवेचन करा.
२. फडके हे काणेकरांप्रमाणेंच मराठींतले एक श्रेष्ठ लघुनिबंध-कार आहेत. त्यांच्या गुजगोष्ठी व ललितनिबंध यांची माहिती करून घेऊन या दोघांचीं वैशिष्ट्यें शोधून काढा.
३. ' लघुनिबंधकार हा जीवनाचा भाष्यकार आहे, टीकाकार नव्हे ' असें खांडेकर म्हणतात. या सूत्राच्या आधारेणें काणेकरांच्या लघुनिबंधाचें परीक्षण करा.

REFBK-0019177

क्र. ४१६

